

Jakub Hanc ■

„My chickens would love this!”. *Nutraloaf* jako przykład naruszenia prawa skazanego do otrzymania przyzwoitego posiłku

“My chickens would love this!”: *Nutraloaf* as an example of violating a convict’s right to receive a decent meal

Abstrakt: W publikacji prezentowane są dotychczasowe ustalenia badawcze dotyczące *nutraloaf*. Jest to specyficzne pożywienie, występujące w niektórych zakładach karnych np. w Stanach Zjednoczonych. Może być ono albo podawane zamiast jednego bądź wszystkich posiłków, w celu zredukowania kosztów związanych z żywieniem skazanych, albo jako kara dyscyplinarna. *Nutraloaf* jest zapiekanką zawierającą w sobie zmiksowane produkty, z których składa się normalne danie. Nie ma ono jednak żadnych walorów smakowych. Artykuł jest próbą udzielenia odpowiedzi na pytanie, czy *nutraloaf* byłby dopuszczalną praktyką żywieniową w systemie prawa kontynentalnego państw członkowskich Unii Europejskiej, w tym zwłaszcza Polski, ze względu na obowiązujące przepisy prawa międzynarodowego, jak i normy krajowe. Praca opiera się na analizie tekstów prawnych, orzeczeń oraz dotychczasowych badań, a także doniesień dotyczących wskazanego fenomenu. Uwzględniono perspektywę antropologiczną, socjologiczną oraz karno-wykonawczą. Odwołano się również do ustaleń psychologii jedzenia.

Słowa kluczowe: *nutraloaf*, jedzenie w zakładach karnych, prawa osób skazanych, dieta, kontrola, kara dyscyplinarna

Abstract: The article presents the current research findings relating to *nutraloaf*, a food product found in some prisons, e.g., in the United States. It can be served instead of one or every meal in order to reduce the costs of feeding prisoners or it can be used as disciplinary punishment. *Nutraloaf* contains a blend of the nutrients that make up a normal dish, but it does not have an appetizing taste. The article investigates whether serving *nutraloaf* would be an acceptable nutritional practice

in the civil law system of European Union countries, especially Poland, in line with the binding provisions of international law and national standards. The article is based on an analysis of legal texts, judgments, scholarly research, and reports on the practice. The study takes into account the anthropological, sociological, and penal/executive perspective. Research on the psychology of food was also referred to.

Keywords: *nutriloaf*, prison food, inmate rights, diet, control, disciplinary punishment

Wprowadzenie – antropologiczne i psychologiczne tło

Wśród dynamicznych subdyscyplin współczesnej antropologii kulturowej szczególne miejsce zajmuje antropologia jedzenia, która analizuje m.in. powiązania pożywienia z tradycją i rytuałami, a także produkcją i dystrybucją żywności. Specjaliści z tej dziedziny poszukują odpowiedzi na pytania o to, co ludzie konsumują; jak, z kim i gdzie spożywają posiłki; jakie wartości wiąże z poszczególnymi daniami i sposobami ich jedzenia. Nawet dla „zwykłego zjadacza chleba” truizmem będzie twierdzenie, że oprócz podstawowej funkcji, jaką jest zaspokajanie głodu, jedzenie posiadało i posiada również inne znaczenia. Aby ustalić, czy dany rodzaj jedzenia może naruszać prawa skazanego, niezbędne jest rozpoznanie ról, jakie posiłek spełnia zarówno w życiu jednostki, jak i zbiorowości.

Pokarmy, sposób przygotowania posiłków, ich podawanie i spożywanie stanowią elementy codziennego, praktycznego życia, które mogą również funkcjonować jako symbole, motywy czy toposy. Roland Barthes, dostrzegając to niezwykle bogactwo semiotyczne, konstatował, że jedzenie nie jest tylko zbiorem produktów, które można wykorzystać do badań statystycznych lub studiów nad żywieniem. Jest to również system komunikacji, zbiór obrazów, protokołów zwyczajów, sytuacji i zachowań. Artykuł żywnościowy sumuje i przekazuje sytuację, konstytuuje informację i coś „znaczy” (Barthes 1961: 979–980). Nie może zatem dziwić, że z jednej strony, np. w języku hebrajskim rzeczownik „chleb” (לֶחֶם, *lechem*) jest prawie równoznaczny ze słowem „posiłek”, zaś „jeść chleb” to tyle co „posilić się” (Dommershausen 1995: 521–523), z drugiej zaś, że istnieje różnica pomiędzy kromką chleba a kanapką, czy zwykłą wątróbką a *foi gras*.

Rozważania jednego z najwybitniejszych antropologów kultury – Claude’a Lévi-Straussa, opierają się na podobnych założeniach – kuchnia jest drugą, obok mowy, prawdziwie powszechną formą ludzkiej działalności. Podobnie jak nie istnieje coś takiego jak społeczeństwo bez mowy, tak też trudno odszukać taką wspólnotę, która w ten czy w inny sposób nie wytworzyłaby niektórych pokarmów. W ocenie francuskiego badacza opracowanie kompletnego systemu kulinarnego, ze wszystkim cechami charakterystycznymi, pozwoliłoby na odkrycie tego, co w każdym pojedynczym przypadku tworzy z kuchni danego społeczeństwa rodzaj mowy, w której wyklada ono nieświadomie całą swą strukturę. Przejście człowieka od natury do kultury obrazuje skonstruowany przez Claude’a Lévi-Straussa tzw. trójkąt kulinarny,

będący polem semantycznym opartym na opozycjach binarnych: nieprzetworzone–przetworzone, surowe–warzone, pieczone–gotowane (Lévi-Strauss 1965).

Dynamikę dyskursu antropologicznego znacząco wzbogaciły badania Mary Douglas. Autorka ta dostrzegła, że jeśli jedzenie potraktujemy jako kod, to wiadomości, które są nim zaszyfrowane, będzie można odnaleźć w schemacie wyrażanych relacji społecznych, bowiem kategorie pokarmowe kodują wydarzenia społeczne. Posiłek jest schematem, który wytycza granice pomiędzy porządkiem i nieporządkiem. Określony ład występuje zarówno między śniadaniem a kieliszkiem alkoholu spożywanym przed snem, jak i posiłkami rozpiętymi pomiędzy poniedziałkiem i niedzielą, jak również w odniesieniu do serii świąt i postów oraz wydarzeń związanych z cyklem życia człowieka (np. urodziny, wesele lub pogrzeb). Posiłek ujmując obecnych w jedną ramę, a zasady, które go wyodrębniają, wskazując na jeden rodzaj interakcji społecznej, znajdują odzwierciedlenie w regułach porządkujących go wewnętrznie, np. podczas niedzielnego śniadania sięgnięcie po gazetę jest symptomem tego, że posiłek się zakończył. Konsumpcja wyraża bliską przyjaźń tych, których znamy ze spożywania posiłków, znamy także z picia napojów, a tych, których znamy tylko z picia, znamy mniej dokładnie (Douglas 1999: 231–240).

Posiłek ma zatem ogromną wartość antropologiczną. Zarówno on sam, jaki i jego *entourage*, są odzwierciedleniem norm społeczno-kulturowych. Ważne jest zatem zarówno to, czym jemy (łyżką, widelcem i nożem, pałeczkami czy ręką) oraz biegłość manualna, czyli sprawne posługiwanie się tymi przedmiotami (Kopczyńska 2021: 19). Nie bez znaczenia pozostaje przy tym to, z kim jemy posiłek (domownik/gość), czy któryś z uczestników ma prawo do najlepszych kawałków potraw (Dumanowski, Kasprzyk-Chevriaux 2018: 272–273), a także kto nakrywa do stołu, a kto sprząta po zakończeniu biesiady. Ze słynnego eksperymentu określanego jako *free lunch*, przeprowadzonego przez Gregory’ego Razrana wynika, że ludzie o wiele bardziej lubią osoby spotykane podczas spożywanego posiłku i zgadzają się z wygłaszanymi przez nie opiniami (Maio, Haddock, Verplanken 2018: 148–149).

Permanentny kontakt w okresie dzieciństwa i młodości z danym rodzajem kuchni warunkuje przyzwyczajenia i upodobania, które są zachowywane i pielęgnowane w dorosłym życiu, niezależnie od miejsca aktualnego zamieszkania (Gawęcki, Flaczyk 2011: 173–179).

Nadto do niektórych produktów spożywczych, takich jak chleb czy mleko, człowiek nabiera silnego stosunku emocjonalnego, gdyż mają one w sobie zakonotowane zarówno bezpieczeństwo, jak i wygodę (Fieldhouse 1995: 191–192). Jedzenie jest w tym znaczeniu nośnikiem pamięci – je się tylko to, do czego przywiązuje się wartość kulturową, religijną czy społeczną (Dumanowski, Kasprzyk-Chevriaux 2018: 51–52; 114–115).

Z uwagi na tematykę niniejszego opracowania nie można nie zwrócić uwagi na fenomen „ostatniego posiłku” (*last meal*), podawanego skazanym na karę śmierci w niektórych krajach (USA, Japonia, Korea Południowa). Jego obecność potwierdza wyjątkowe znaczenie jedzenia w życiu każdego człowieka, od narodzin aż po ostatnie tchnienie. Jedzenie i umieranie są bowiem uniwersalnymi i symbolicznymi

procesami ludzkimi. Ostatni posiłek bywa postrzegany jako afirmujący życie rytuał w odhumanizowanym środowisku celi śmierci. Nie brakuje jednak krytyków wskazanej praktyki, którzy zwracają uwagę, że przywraca ona skazanym jedynie tyle człowieczeństwa, by zaspokoić pragnienie opinii publicznej, państwo sygnalizuje swoją zdolność do utrzymania porządku i zaspokojenia odwetowych potrzeb społeczeństwa w sposób bezpieczny i humanitarny, jednocześnie zapewniając stałe poparcie dla idei kary śmierci (Cunningham b.d.).

Bardzo ważne spojrzenia na proces odżywiania się człowieka dostarcza nam psychologia. Ellyn Satter, adaptując hierarchię potrzeb Abrahama Masłowa na grunt nauki o żywieniu, stworzyła własną hierarchię potrzeb żywieniowych – *Hierarchy of Food Needs* (Satter 2007). Wynika z niej, że na pierwszym, podstawowym poziomie lokuje się potrzeba posiadania wystarczającej ilości pożywienia (*enough food*). Potrzeba bezpieczeństwa zaspokajana jest przez świadomość następnego posiłku w ciągu dnia lub przeświadczenie o istnieniu żywności, która może zostać skonsumowana w najbliższej przyszłości. Gromadzenie i magazynowanie żywności jest mechanizmem redukującym tę potrzebę (Jeżewska-Zychowicz 2011: 193). Generowany na tym poziomie lęk i głód, powodują selekcjonowanie pokarmów o wysokiej zawartości energetycznej, które dają uczucie sytości, pomimo że ich wartość odżywcza nie pełni tu dominującej roli.

Na drugim poziomie plasuje się potrzeba spożywania jedzenia akceptowalnego (*acceptable food*). Aprobata dotyczy ilości, jakości i sposobu zdobywania pożywienia, tj. samodzielnie lub poprzez przyjęcie wsparcia ze strony instytucji pożytku publicznego (Kopczyńska 2021: 102–106).

Na trzecim poziomie lokuje się potrzeba ciągłego i niezawodnego dostępu do żywności (*reliable, ongoing access to food*), której zaspokojenie pozwala na planowanie posiłków na kolejne dni oraz opracowanie budżetu na zakupy.

Dopiero na czwartym miejscu ulokowana jest potrzeba smacznego jedzenia (*good-tasting food*), gdzie na wybory żywieniowe mają wpływ względy smakowe i estetyczne.

Na przedostatniej, piątej pozycji, posadowiona jest potrzeba nowatorskiego jedzenia (*novel food*), co wiąże się z eksperymentowaniem kulinarnym. Wybór nowego i nieznanego jedzenia nie jest możliwy w przypadku obawy marnotrawstwa jedzenia i braku zaspokojenia bezpieczeństwa żywnościowego. Ellyn Satter przywołuje badania z 2005 r., z których wynika, że prawie połowa ankietowanych rodziców o niskich dochodach twierdziła, że unika wprowadzania nowych artykułów spożywczych, ponieważ ich dziecko odrzuca te produkty.

Ostatnie miejsce zajmuje potrzeba jedzenia postrzeganego jako narzędzie (*instrumental food*). Na tym poziomie człowiek jest już w stanie posłużyć się jedzeniem instrumentalnie, np. po to, aby osiągnąć pożądaną rezultat fizyczny, poznawczy lub duchowy.

1. Posiłki w zakładach karnych – standard międzynarodowy i krajowy

Rygory izolacji penitencjarnej nie pozwalają nie tylko na dokonywanie wyborów związanych z posiłkiem (tj. tego, co jem, z kim jem, kiedy jem, gdzie jem), ale także na pełne zachowanie walorów smakowych i kształtu poszczególnych potraw. Niemniej jednak nawet minimalna stabilizacja i kontynuacja nawyków żywieniowych sprzed osadzenia, jest w tym obszarze szczególnie wskazana – umożliwia ona bowiem uporządkowanie codziennego rytmu życia. Uwaga ta ma zresztą znaczenie uniwersalne. Z badań przeprowadzonych przez amerykańską socjolożkę Ashby Walker wynika, że w przypadku pacjentów niemogących przyjmować pokarmów drogą doustną, u których wykonano przezskórną gastrostomię endoskopową z założeniem w żołądku sondy, brak możliwości normalnego uczestniczenia w stałych posiłkach jest dotkliwie odczuwalny, pomimo że nie czują oni głodu. Dowodzi to, że posiłki zapewniają „regularność czasową i społeczną”, a ich brak zakłóca poczucie czasu i relacji, powodując wycofanie się i poczucie bycia napiętnowanym (Walker 2005: 169–171).

Jedzenie jest powtarzającym się i niezbędnym elementem przetrwania, który staje się kluczowym komponentem zwykłej więziennej rutyny (Godderis 2006: 256). Wiele zależy jednak od modelu podawania skazanym posiłków. W przypadku kiedy są one wydawane we wspólnej stołówce, skazani mają zwykle około 30 minut na spożycie każdego posiłku, co w praktyce oznacza, iż są one konsumowane pośpiesznie, a szansa nawiązania relacji poprzez wspólny posiłek jest poważnie utrudniona (Graaf, Kilty 2016: 29). Sytuacja może być jednak zgoła odmienna, jeśli posiłki są wydawane skazanym bezpośrednio do celi. Stabilizacja konsumpcyjna jest szczególnie istotna przede wszystkim dlatego, że w ramach subkultur więziennych – niektórzy osadzeni są wykluczani ze wspólnego spożywania posiłków w stołówce – dotyczy to głównie sprawców, którzy dopuścili się zgwałcenia, molestowania dziecka lub używali przemocy wobec osób starszych (Einat, Davidian 2019: 138). W przypadku spożywania posiłków w celi budowanie relacji przez posiłek może okazać się łatwiejsze, jednakże i tu może dochodzić do upokarzających oraz wykluczających praktyk, stosowanych przez współwięźniów. Mogą one polegać na zmuszaniu osadzonego do konsumpcji posiłku w pobliżu kąjaka sanitarnego albo na niedotykanii talerzy określonych kategorii skazanych przez tzw. korytarzowych, czyli osoby wydające posiłki przy pomocy szczypiec, chochel i innych przyborów (Bałandynowicz 2010: 24, 27). Jeszcze inną zmienną jest okoliczność, czy posiłki są przygotowywane przez samych skazanych (lub specjalny personel) w więziennej kuchni – a zatem na miejscu, czy też dostarczane są w formie gotowych dań przez zewnętrzną firmę cateringową, zaś sami skazani przetrzymują je w lodówkach i odgrzewają w mikrofalach, o dowolnej porze (Vanhouche 2015; 2019). W Polsce, w kuchniach więziennych, pod nadzorem funkcjonariuszy Służby Więziennej, gotują głównie skazani na kary długoterminowe.

Poszukując normatywnego standardu związanego z żywieniem skazanych, sięgnąć należy do regulacji prawa międzynarodowego publicznego o charakterze *soft law*, gdyż nie istnieją we wskazanym obszarze, tzw. regulacje twarde (*hard law*). Dlatego też zacząć należy od przywołania Rezolucji Zgromadzenia Ogólnego ONZ w sprawie wzorcowych reguł minimalnych dotyczących postępowania z więźniami, określanej najczęściej jako Reguły Mandeli (ONZ 2015; Mrozek 2018), przynależącej do uniwersalnego systemu praw człowieka. Zgodnie z regułą 22, każdemu więźniowi w przyjętych porach dnia administracja więzienna zapewni posiłki o wartości odżywczej odpowiedniej do zachowania zdrowia i sił, pełnowartościowe oraz odpowiednio przygotowane i podane (1). Woda pitna ma być dostępna dla każdego więźnia kiedykolwiek będzie jej potrzebował (2).

Podobne postanowienia z zakresu tzw. miękkiego prawa, ale o charakterze regionalnym, zawarte są w tzw. Europejskich Regułach Więziennych (Recommendation Rec 2006). Szczególnie interesująca jest zwłaszcza reguła 22. Zgodnie z nią więźniowie otrzymują pożywienie uwzględniające ich wiek, zdrowie, formę fizyczną, religię, kulturę i rodzaj wykonywanej pracy (22.1), natomiast prawo krajowe określa wymogi pożywienia, w tym minimalną wartość energetyczną oraz zawartość białka (22.2). Jedzenie musi być przygotowywane i podawane higienicznie (22.3), a w ciągu dnia skazanym wydawane są trzy posiłki w rozsądnych przerwach pomiędzy nimi (22.4), zaś czysta woda pitna podawana jest przez cały czas (22.5). Lekarz lub wykwalifikowana pielęgniarka mają przy tym prawo zlecić zmianę diety skazanego ze względów medycznych (22.6).

Starając się urzeczywistnić standard ochrony, zaczerpnięty ze wskazanych uprzednio źródeł, art. 109 § 1 k.k.w. stanowi, że skazany przebywający w zakładzie karnym lub areszcie śledczym otrzymuje trzy razy dziennie napój i posiłki o odpowiedniej wartości odżywczej, w tym co najmniej jeden posiłek gorący, z uwzględnieniem rodzaju wykonywanej pracy i wieku skazanego, a w miarę możliwości także wymogów religijnych i kulturowych. Nadto skazany, którego stan zdrowia tego wymaga, otrzymuje wyżywienie według wskazań lekarza.

Na podstawie delegacji ustawowej zawartej w art. 109 § 3 k.k.w. Minister Sprawiedliwości wydał 2 września 2003 r. rozporządzenie w sprawie określenia wartości dziennej normy wyżywienia oraz rodzaju diet wydawanych osobom osadzonym w zakładach karnych i aresztach śledczych, zastąpione obecnie przez rozporządzenie w sprawie wyżywienia osadzonych w zakładach karnych i aresztach śledczych z dnia 19 lutego 2016 r.

Aktualne rozporządzenie przewiduje pięć rodzajów posiłków: podstawowe, dla osadzonych w wieku powyżej 18. roku życia, dla małoletnich, lecznicze (w tym posiłki: lekkostrawne, cukrzycowe, indywidualne), dodatkowe dla osadzonych wykonujących pracę w warunkach szczególnie uciążliwych oraz posiłki z uwzględnieniem wymogów religijnych i kulturowych. Do każdego posiłku wydaje się napój, w szczególności w postaci wody zdatnej do picia, herbaty lub kawy zbożowej. Wartość energetyczna posiłków podstawowego, dla nieletnich i leczniczego, w ramach dziennej normy wyżywienia osadzonych zawiera w artykułach żywnościowych nie mniej

niż: 2800 kcal dla osadzonych w wieku do ukończenia 18. roku życia i 2600 kcal dla pozostałych osadzonych. Natomiast wartość energetyczna posiłku dodatkowego zawiera nie mniej niż 1000 kcal. Wartość odżywcza wspomnianych trzech posiłków, wyrażona procentowo, zakłada, że mają się one składać z węglowodanów: 50–65%, białka: 10–15% i tłuszczów: poniżej 30%. Minister Sprawiedliwości określił ponadto, w dość specyficzny sposób, ilość warzyw w diecie. Otóż w odniesieniu do posiłków: podstawowego, dla nieletnich, leczniczego (lekkostrawnego) i przygotowywanego z uwzględnieniem wymogów religijnych i kulturowych, ilościowa zawartość warzyw lub owoców, poza ziemniakami, wynosi co najmniej 300 g. W przypadku posiłków leczniczych – cukrzycowych, wartość ilościowa warzyw i owoców, poza ziemniakami, wynosi na dobę w przypadku warzyw – 350–500 g, zaś owoców – 200–300 g (podawanych codziennie do śniadania i kolacji). W tym zakresie, w płaszczyźnie normatywnej, rozporządzenie zrealizowało zalecenia Europejskiego komitetu do spraw zapobiegania torturom oraz niehumanitarnemu lub poniżającemu traktowaniu albo karaniu (CPT) co do wzbogacenia diety więźniów o warzywa i owoce (Niełacna, Klaus 2008: 198).

Zgodnie z innym rozporządzeniem Ministra Sprawiedliwości z dnia 21 grudnia 2016 r. w sprawie regulaminu organizacyjno-porządkowego wykonywania kary pozbawienia wolności, określenie godzin i miejsc spożywania posiłków dostarczanych przez administrację zakładu karnego zostało powierzone dyrektorom zakładów karnych, w ramach porządku wewnętrznego.

Z punktu widzenia standardów międzynarodowych obecne polskie regulacje, na poziomie deklaratoryjnym, zapewniają skazanym posiłki, które nie naruszają ich godności oraz praw człowieka. Pozostawienie możliwości dookreślenia czasu i przestrzeni spożywania posiłków, a także brak jednolitego harmonogramu żywienia i uniwersalnego jadłospisu, jest akceptowaną na etapie wykonywania kary pozbawienia wolności elastycznością, pozwalającą uwzględnić specyfikę danej jednostki, mogącą oczywiście prowadzić do powstania kazuistycznych regulacji wewnętrznych. Ocena zatem, czy standard ochrony jest rzeczywiście przestrzegany, będzie wymagała zarówno analizy norm porządkowych obowiązujących w konkretnej jednostce, jak i faktycznego ich przestrzegania (Jaworska-Wieloch, Sitarz 2018). Detaliczny przegląd wszystkich porządków wewnętrznych zakładów karnych z uwzględnieniem wskazanego kryterium, stanowi odrębną przestrzeń badawczą, niezwiązaną bezpośrednio z tematem niniejszego opracowania. Niemniej jednak należy w tym miejscu zaznaczyć, że stopień wykorzystania delegacji ustawowej przez poszczególne jednostki penitencjarne jest wysoce zróżnicowany. Najczęściej dyrektorzy poprzestają na uregulowaniu miejsca spożywania posiłków (są to zwykle cele mieszkalne) oraz pór ich spożywania, przy czym w tym ostatnim przypadku występuje spora różnorodność. Przykładowo śniadania dla osób niepracujących mogą być wydawane już o 6:25 (Zarządzenie Nr 37/2018 2018), a niekiedy dopiero o 8:15 (Zarządzenie Nr 28/2021 2021). Detalicznie określa się czasami: zasady wydawania posiłku lub suchego prowiantu osadzonemu zatrudnionemu (Zarządzenie Nr 67/2018 2018), konsekwencje odmowy lub rezygnacji z otrzymania posiłku

(Zarządzenie Nr 31/2018 2018), jak również sposób publikacji jadłospisów, poprzez radiowęzeł oraz tablice ogłoszeń (Zarządzenie Nr 3/2017 2017), czy też rozpoczęcie i zakończenie wydawania posiłków, ogłaszane „sygnałem dzwonka lub głosem” (Zarządzenie Nr 20/2022 2022). Na chwilę obecną występuje zatem dość duża swoboda co do stopnia uregulowania kwestii spożywania przez skazanych posiłków.

Pewną niespójność z odkodowanym standardem Rady Europy zaobserwować można w płaszczyźnie zapewnienia pożywienia zgodnego z wymogami religijnymi i kulturowymi. Kodeks karny wykonawczy w art. 109 § 1 wskazuje, że posiłki zgodne z tymi wymogami będą zapewnione „w miarę możliwości”, podczas gdy Europejskie Reguły Więzienne nie czynią tu wyjątku i zarówno wiek, zdrowie, formę fizyczną, religię, kulturę, jak i rodzaj wykonywanej pracy, uznają za równorzędne wyznaczniki posiłku, który ma otrzymać skazany. Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości przewiduje oczywiście odrębny typ posiłku uwzględniający wymagania religijne i kulturowe. Zastrzega jednak w § 11 ust. 1, że osadzony korzystający z tych posiłków otrzymuje takie same posiłki po przetransportowaniu do innego zakładu karnego lub aresztu śledczego, pod warunkiem możliwości ich przygotowania w tym zakładzie karnym lub areszcie śledczym. Ponadto (§ 11 ust. 2) zmiana posiłków przygotowanych z uwzględnieniem wymogów religijnych lub kulturowych, z których korzysta osadzony przetransportowany z innego zakładu karnego lub aresztu śledczego, na posiłki podstawowe lub na inne dostępne w danym zakładzie karnym lub areszcie śledczym, może nastąpić na wniosek osadzonego lub na mocy decyzji dyrektora jednostki penitencjarnej w przypadku braku możliwości zapewnienia takiego posiłku (Sitarz, Jaworska-Wieloch 2017).

Obecny kształt norm zawartych w Kodeksie karnym wykonawczym i w rozporządzeniu, poświęconych wyżywieniu osadzonych, jak również sposób ich odczytania, a także praktyka postępowania jednostek penitencjarnych, jest efektem wykonania prawomocnych orzeczeń sądów krajowych oraz Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (ETPCz). Potwierdzenie tej tezy odnajdziemy w treści dwóch poniższych judykatów.

Pierwszy to wyrok ETPCz z 7 grudnia 2010 r. w sprawie Jakóbski przeciwko Polsce (nr skargi 18429/06), gdzie przedmiotem analizy była odmowa zapewnienia skazanemu diety bezmięsnej. Jego prośba była umotywowana względami religijnymi, deklarował on, że jest buddystą ze szkoły Mahayana, a spożywanie mięsa, czyli ciała istoty obdarzonej czuciem, jest sprzeczne z zasadami tego wyznania. Uznał on, że odmawiając mu określonej diety, naruszono jego prawo do wewnętrznej wolności religijnej, gwarantowane art. 9 Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z dnia 4 listopada 1950 r. Przedstawiciele rządu polskiego kontrargumentowali m.in., że buddyzm generalnie nie zakazuje jedzenia mięsa, wegetarianizm zaś nie jest ani wymogiem, ani elementem składowym tej religii. Co więcej, odłam buddyzmu, z którym identyfikował się skarżący nie nakazywał przejścia na dietę wegetariańską, ale jedynie do tego zachęcał, a ponadto przygotowywanie specjalnych posiłków tylko dla jednej osoby stanowiłoby nadmierne obciążenie dla jednostki penitencjarnej. ETPCz,

przyznając rację skarżącemu, stwierdził, iż doszło do naruszenia przepisów konwencyjnych, zaś decyzja skazanego o wyborze diety wegetariańskiej motywowana lub inspirowana określoną religią, nie była nieuzasadniona. W ocenie Trybunału władze Rzeczypospolitej Polskiej nie zdołały dokonać „sprawiedliwego wyważenia” między interesem skarżącego – tj. jego prawem do uzewnętrzniania wolności religijnej, a interesem władz zakładu karnego. Zwrócono przy tym uwagę, że posiłki, o które wnioskował skazany – nie wymagały szczególnego przygotowania (Bartoszewicz 2012: 69; Schabas 2015: 435, 440; Sitarz, Jaworska-Wieloch, Hanc 2022: 37).

Drugi to wyrok Sądu Apelacyjnego w Szczecinie z 5 listopada 2015 r., gdzie zasądzono na rzecz powoda (skazanego) od pozwanego (Skarbu Państwa – Zakładu Karnego w N.) kwotę 10 000 zł tytułem zadośćuczynienia za niezapewnienie mu diety wegańskiej. Sąd Apelacyjny w swoich rozważaniach zwrócił m.in. uwagę, że Zakład Karny w N. miał możliwość zagwarantowania diety wegańskiej, skoro w chwili orzekania była ona już dostępna w tej jednostce, a sam powód nie domagał się jej zapewnienia z dnia na dzień. Ponadto pozwany nie tylko odmówił przyznania takiej diety skazanemu, ale także zaczął stosować względem niego sankcje dyscyplinarne po to, by odwieść go od dalszego wnioskowania o taką dietę. Warto przy tym dodać, że skazany domagał się dla siebie diety wegańskiej, powołując się na przyczyny „wyznaniowo-poglądowe”. W ocenie Sądu Apelacyjnego, nie wolno pomijać w tym przypadku treści art. 53 ust. 7 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, zgodnie z którym nikt nie może być obowiązany przez organy władzy publicznej do ujawnienia swojego światopoglądu, przekonań religijnych lub wyznania. Zatem ani Zakład Karny w N., ani sąd pierwszej instancji nie były uprawnione do badania światopoglądu oraz przekonań religijnych skazanego, które skłoniły go do przejścia na dietę wegańską. Samo jego oświadczenie było w tej sprawie wystarczające (Sitarz, Jaworska-Wieloch, Hanc 2022: 48). Skazany wykazał przy tym, że wybór przez niego określonej diety spowodował gorsze traktowanie go przez pozwanego. Przyznając powodowi zadośćuczynienie, sąd odwoławczy zwrócił uwagę, że przez pierwszy tydzień powód nie spożywał – w związku z odmową przyznania diety wegańskiej – żadnych posiłków, co niewątpliwie powodować musiało u niego cierpienia psychiczne i fizyczne. Odczuwał także dyskomfort związany ze stosowaniem wobec niego kar dyscyplinarnych, które były bezpośrednio (pozbawienie paczek) lub pośrednio (izolacja w związku z niestawianiem do apeli) związane z odmową przyjmowania dostarczanych posiłków i żądaniem przyznania diety wegańskiej. Jednakże limitując wysokość zadośćuczynienia, sąd ten zwrócił uwagę, iż powód przyznał, że jego stan zdrowia nie uległ pogorszeniu, że nigdy nie był ortodoksyjnym weganem oraz że jego religia (chrześcijaństwo – wyznanie ewangelicko-augsburskie) nie zabraniała mu spożywania wszystkich produktów, ale on sam co do niektórych z nich czuł „obrzydzenie”, dlatego postanowił przejść na weganizm. W związku z tym faktem oraz że zamiennie korzystał on również w zakładach karnych z diety wegetariańskiej, gdy dieta wegańska nie była dostępna, zakres jego cierpień, związanych wyłącznie z nieprzyznaniem mu tej diety, nie był znaczny.

Przytoczone regulacje normatywne oraz egzemplifikacyjne judykaty pokazują dobitnie, że jeszcze do niedawna polskie jednostki penitencjarne nie zapewniały diety zgodnej z wymogami religijnymi lub światopoglądowymi. Ewolucja standardu, kształtującego się we wskazanym obszarze, stanowi oczywiście odrębny problem badawczy, żywo dyskutowany w literaturze przedmiotu, wymagający jednak odrębnej eksploracji.

Podsumowując tę część rozważań, należy zwrócić uwagę, że w literaturze przedmiotu podnosi się, iż z jednej strony żywność dostarczana przez zakład karny wyraża zazwyczaj dominującą kulturę narodową i wcale nie musi być odpowiednia dla grup mniejszościowych, z drugiej zaś, że współczesnej administracji zakładów karnych nie powinno nastroczać poważnych problemów zachowanie kulturowego, a niekiedy wręcz religijnego charakteru posiłków, które są podawane skazanym. W Belgii więźniowie mają prawo zamawiać posiłki religijne lub specjalne diety medyczne, które są znacznie droższe niż zwykłe posiłki, jednakże zakłady karne nie otrzymują dodatkowych środków na przygotowanie tych specjalnych dań (Vanhouche 2015: 49). Tomer Einat oraz Moran Davidian podają, iż w izraelskim więzieniu specjalne posiłki, które są spożywane w celach, dostarczane są skazanym wegetarianom, weganom, ortodoksyjnym Żydom oraz poddanym specjalnym restrykcjom medycznym (Einat, Davidian 2019: 131). Natomiast Tia Simanovic i Masa Gosev odnotowują obecność w chorwackich zakładach karnych posiłku (zimnego) zwanego *gablec*, który jest dostępny dla skazanych pracujących. Jego historia sięga czasów socjalistycznych, kiedy pracownicy dużych fabryk siadali razem przy darmowym lub bardzo tanim, gorącym posiłku, który umożliwiał im kontakty towarzyskie i dawał siłę do zakończenia zmiany, zanim wrócili do domu. *Gablec* oznaczał także jeden gwarantowany duży, gorący, zdrowy posiłek dziennie (często gulasz), przyrządzany z sezonowych składników, niezależnie od statusu ekonomicznego jednostki (Simanovic, Gosev 2019: 3, 5).

2. Charakterystyka *nutraloaf*

Nutraloaf jest rodzajem jedzenia podawanego skazanym, którzy naruszyli normy porządku wewnętrznego jednostki penitencjarnej (Camplin 2017: 64), albo jako jedna z opcji posiłku podawanego w areszcie policyjnym (Smojer, Lopes 2017: 245). Zdarza się, że jest to podstawowa i wyłączna forma posiłku w zakładach karnych przeznaczonych dla szczególnie niebezpiecznych więźniów (Pizarro, Narag 2008: 26). Danie to jest podawane m.in. w niektórych więzieniach w Stanach Zjednoczonych, natomiast nie występuje ono w żadnym z państw członkowskich Unii Europejskiej.

Słowo *nutraloaf* jest zbitką dwóch rzeczowników: *nutrition* – odżywianie oraz *loaf* – bochenek. Danie to jest znane także pod nazwami: *meal loaf* – posiłek-bochenek, *prison loaf* – bochenek więzienny, *disciplinary loaf* – bochenek dyscyplinujący

czy *food loaf* – bochenek żywności. *Nutraloaf* bywa także określany jako *nonfood* – niejedzenie lub *faux-food* – sztuczne jedzenie (Theroux 2017: 262).

Zamiast posiłku składającego się z kilku odseparowanych produktów osadzony otrzymuje zapiekankę, która strukturą i wyglądem zewnętrznym przypomina pasztet, upieczony w prostokątnej foremce. Nie dostaje on jednak sztuców do jego spożycia. Nie zawsze jest możliwe ustalenie okoliczności, gdzie, komu i jak było podane tego rodzaju danie, gdyż fakt ten nie musi być odnotowywany w protokołach ukarania skazanego (Camplin 2017: 65).

Zapiekanka ta niekoniecznie musi zawierać w sobie mięso. Najczęściej w jej składzie znajdziemy zmiksowane: warzywa (fasolę, szpinak, marchew, pomidory, kapustę, ziemniaki lub płatki ziemniaczane, cebulę, czosnek), owoce (świeże lub suszone), ser, mleko (naturalne lub w proszku), żelatynę czy bułkę tartą. Receptura nie jest objęta regulacją federalną, co oznacza, że w każdym stanie jego skład może być inny. *Nutraloaf* zawiera w sobie identyczne składniki odżywcze co normalne danie, jednakże jego walory smakowe są praktycznie zerowe (Stańdo-Kawecka 2020: 114). Niekiedy jego smak jest oceniany jako nieprzyjemny lub po prostu obrzydliwy (BuzzFeedVideo 2015).

W piśmiennictwie amerykańskim podkreśla się, że stosowanie *nutraloaf* jako kary dyscyplinarnej jest kontrowersyjne. Najczęściej eksponuje się niezgodność tego rodzaju praktyki z 8. poprawką do Konstytucji Stanów Zjednoczonych, w myśl której: „Excessive bail shall not be required, nor excessive fines imposed, nor cruel and unusual punishments inflicted” – Nie wolno żądać nadmiernych kaucji ani wymierzać nadmiernych grzywien albo stosować kar okrutnych lub wymyślnych. Słowo *unusual* bywa przy tym tłumaczone jako: „nieludzki”, „niezwykły” lub „wymyślny”. To ostatnie sformułowanie pojawia się najczęściej.

Rozbieżności w podejściu do wskazanego tematu są skrajne. W kwietniu 2010 r. szeryf Joe Arpaio z hrabstwa Maricopa w stanie Arizona wygrał proces przed sądem federalnym w Phoenix, w którym skazana Elizabeth Johnson zakwestionowała zgodność z Konstytucją możliwości stosowania praktyki *prison loaf* jako kary więziennej (MCSO 2010). Natomiast w grudniu 2015 r. gubernator stanu Nowy York, Andrew Cuomo, podjął decyzję o zaprzestaniu stosowania *nutraloaf* na terenie zakładów karnych podległych jego władzy (McKinley 2015). Pozwy przeciwko stosowaniu tej „potrawy” jako kary dyscyplinarnej składane były m.in. w stanach: Illinois, Maryland, Nebraska, New York, Pennsylvania, Washington i West Virginia (Theroux 2017: 263).

Nutraloaf jako kara dyscyplinarna znajduje zastosowanie do bardzo różnorodnej grupy zachowań. Czasami (niestety bez podania źródła), jako uzasadnienie do użycia tego rodzaju dolegliwości, podaje się zaatakowanie, okaleczenie lub zabicie współwięźnia lub funkcjonariusza służby więziennej (Theroux 2017: 262). Innymi przykładami są: niewłaściwe używanie naczyń, rzucanie w strażników więziennych odpadami, plucie, wysmarowanie celi ekskrementami (Spanos 2014: 222, 240), ale także niewłaściwe zachowanie seksualne. Ten ostatni przypadek, polegający na masturbacji z użyciem masła, opisany został w wyroku w sprawie *Griffis v. Gundy* z 20 września 2002 r. (USCA 2002). *Nutraloaf* coraz częściej jednak staje się nie

karą dyscyplinarną, ale podstawową formą posiłku w jednostce penitencjarnej, gdyż pozwala on na sporą redukcję kosztów związanych z żywieniem (Reid 2015: 276).

Stan rozchwiania orzecznictwa w przedmiotowej sprawie dobrze ilustrują następujące judykaty. Chronologicznie najstarsze rozstrzygnięcie pochodzi z 2 czerwca 1989 r. i zostało wydane przez Sąd Apelacyjny dla Dziewiątego Okręgu, w sprawie *Glicrist v. Kautzky* (USCA 1989). Osadzony Alvin L. Glicrist zarzucił *Washington Correction Center*, w którym przebywał m.in., że używano wobec niego żywności (*nutraloaf*) jako formy ukarania, co było sprzeczne z normą wynikającą z *Washington Administrative Code* (137-28-110), zgodnie z którą nie będzie stosowane jako rodzaj sankcji: „obniżenie ilości lub jakości pożywienia oraz pozbawienie odzieży, pościeli, łóżka oraz zwykłych przyborów higienicznych” („lowering the quantity or quality of food and deprivation of clothing, bedding, bed, or normal hygienic implements shall not be used as sanctions”). Wówczas rozpoznający sprawę sąd uznał, że brzmienie kodeksu nie pozostawia w tej materii żadnych wątpliwości i tym samym przyznał rację skarżącemu. W uzasadnieniu znalazło się stwierdzenie, iż „uważa się, że *nutraloaf* to niezdrowa zmielona masa żywności, która wygląda jak karma dla psów” („*Nutraloaf* is alleged to be an unhealthy ground mass of food which looks like dog food”).

Drugie orzeczenie zapadło 13 sierpnia 1993 r. w sprawie *LeMaire v. Maass*, również przed Sądem Apelacyjnym dla Dziewiątego Okręgu (USCO 1990; USCA 1993). Skarżącym był osadzony w *Oregon State Penitentiary* Samuel LeMaire, który został poddany oddziaływaniu dyscyplinarnemu po tym, jak dopuścił się ataków fizycznych na strażników więziennych i współosadzonych. Wówczas zastosowano wobec niego m.in. dietę opartą na *nutraloaf*. Sąd odwoławczy nie podzielił zdania sądu pierwszej instancji, iż doszło do naruszenia konstytucyjnego prawa skarżącego do wolności od okrutnej i wymyślnej kary. W ocenie sądu drugiej instancji 8. poprawka wymaga po prostu, aby żywność, która jest dostarczana skazanym, była odpowiednia dla zachowania ich zdrowia i wcale nie musi być ona ani smaczna, ani estetyczna („The Eighth Amendment requires only that prisoners receive food that is adequate to maintain health; it need not be tasty or aesthetically pleasing”), zaś sam skarżący nie był głodzony. Ta ostatnia okoliczność ma tutaj szczególne znaczenie.

W orzeczeniu *Hutto v. Finney* (USSC 1978) Sąd Najwyższy Stanów Zjednoczonych orzekł, że karmienie skazanych pokarmem zwanym *grue* jest okrutną i niespotykaną karą, ponieważ poddani jej osadzeni znacznie tracili na wadze. *Grue* był pierwotną formą *nutraloaf* – składał się ze zmielonego: mięsa, ziemniaków, olejów, syropu, warzyw, jajek i przypraw. Taki upieczony na patelni, 4-calowy bochenek miał wartość poniżej 1000 kalorii. W przeciwieństwie zatem do skazanych ze sprawy *Hutto v. Finney* S. LeMaire nie tylko nie stracił na wadze, ale wręcz przytył. Sąd odwoławczy przywołał nadto inne orzeczenie United States Court of Appeals – Eleventh Circuit w sprawie *Hamm v. DeKalb County* (USCA 1985), w którym stwierdza się, że nawet jeśli pożywienie zawiera czasami ciała obce lub jest podawane na zimno, to choć jest to nieprzyjemne, nie oznacza pozbawienia podstawowych praw gwarantowanych Konstytucją („The fact that the food occasionally contains

foreign objects or sometimes is served cold, while unpleasant, does not amount to a constitutional deprivation”).

Sąd Apelacyjny skonstatował, iż zaistniałe zdarzenie nie przeszło pozytywnie tzw. testu Wilsona, z którego wynika, że aby można było mówić o naruszeniu 8. poprawki, trzeba wykazać zaistnienie elementu obiektywnego i subiektywnego (Spanos 2014: 227). Skarżący musi zatem dowieść nie tylko tego, że warunki panujące w więzieniu są obiektywnie okrutne i wymyślne, ale także, że wynikały one z zawinionych zachowań funkcjonariuszy państwa. Subiektywna przesłanka wykazuje wiele podobieństwa do aktywnego znęcania się (a zatem zachowania nastawionego na udręczenie) albo do znanej orzecznictwu Sądu Najwyższego Stanów Zjednoczonych konstrukcji *deliberate indifference*, czyli celowej obojętności (Spanos 2014: 225). W odniesieniu do kontrolowanej diety przy użyciu *nutraloaf* Sąd Apelacyjny nie dopatrywał się spełnienia obiektywnej przesłanki testu Wilsona – stwierdził wręcz: „Because a temporary Nutraloaf diet does not deny ‘the minimal civilized measure of life’s necessities,’ its use falls short of the threshold deprivation necessary to form the basis of an Eighth Amendment violation”. Co więcej, odnotował także, że nawet jeśli przesłanka ta jest spełniona, to S. LeMaire nie wykazał istnienia przesłanki subiektywnej.

Ostatni Judykat to sprawa *Prude v. Clarke*, która zapadła przed Sądem Apelacyjnym dla Siódmego Okręgu 27 marca 2012 r. (USCA 2012). Osadzony Terrance Prude oskarżył *Milwaukee County Jail* o to, że podczas pobytu w tej jednostce był karmiony wyłącznie *nutraloaf*. Zabieg ten wynikał z nowej polityki zakładu, polegającej na rozszerzeniu podawania tego „posiłku” nie tylko osobom, które należało zdyscyplinować, ale po prostu wszystkim skazanym. Dieta oparta wyłącznie na *nutraloaf* wywołała u skarżącego wymioty, bóle brzucha oraz zaparcia. W konsekwencji tego odmówił on jedzenia, zadowolając się wyłącznie chlebem i wodą, choć, jak zauważył sąd odwoławczy, nie jest jasne, w jaki sposób je uzyskał. T. Prude po drugim i trzecim pobycie we wskazanej jednostce stracił 8,3% swojej wagi, odczuwał ból przy wypróżnianiu, miał krwawe stolce i zdiagnozowano u niego pęknięcie odbytu.

Na szczególną uwagę zasługuje kilka spostrzeżeń sformułowanych przez sędziego Richarda Posnera, uzasadniające rozstrzygnięcie odwoławcze. Stwierdził on, co prawda, że byłoby naruszeniem 8. poprawki celowe wstrzymanie wartościowego pożywienia lub wprowadzenie do jadłospisu żywności skażonej lub przyprawiającej o mdłości, powodującej znaczną utratę wagi, bóle brzucha, a być może nawet pęknięcie odbytu lub inne poważne utrudnienia („Deliberate withholding of nutritious food or substitution of tainted or otherwise sickening food, with the effect of causing substantial weight loss, vomiting, stomach pains, and maybe an anal fissure (...) or other severe hardship, would violate the Eighth Amendment”). Jednakże od razu dodał, że nie wszystkie *nutraloaf* są niezdrowe, choć uważa się, że wszystkie mają nieprzyjemny smak („Not that all nutraloaf is unhealthful, though all is reputed to have an unpleasant taste”). Pomimo że strona obwiniona nie była w stanie podać składu serwowanych *nutraloaf*, dla sędziego R. Posnera kluczową okolicznością

w niniejszej sprawie okazał się fakt, że u innych osadzonych również wystąpiły wymioty, co sugerować mogło, że posiłek był niejadalny („The uncontradicted evidence is that other prisoners in the jail also vomited after eating the *nutriloaf*, and this suggests that it was indeed inedible”). W jego ocenie, jeśli funkcjonariusze więzienni byłiby świadomi, że *nutriloaf* był przeznaczony dla więźniów i spowodował chorobę u powoda, a oni z tym nic nie zrobili, to wówczas oznaczałoby to celową obojętność (*deliberate indifference*) na poważny problem zdrowotny, co z kolei implikowałoby naruszenie 8. poprawki („It is a possible though certainly not an inevitable inference from the record (and from the defendants’ contumacy) that jail officials were aware that the *nutriloaf* being fed the prisoners when the plaintiff was there was sickening him yet decided to do nothing about it. That would be deliberate indifference to a serious health problem and thus state an Eighth Amendment claim”). Wyrok został częściowo zaaprobowany, a częściowo unieważniony i przekazany do ponownego rozpoznania (Spanos 2014: 245–247).

W świetle powyższych rozważań jest niemal pewne, że w najbliższych latach należy spodziewać się orzeczenia Sądu Najwyższego Stanów Zjednoczonych, poświęconego zagadnieniu *nutriloaf*. Sąd ten będzie musiał z pewnością udzielić odpowiedzi na pytania: czy tego rodzaju posiłek może być stosowany jako kara dyscyplinarna oraz czy może on być wprowadzony do diety więziennej jako jej element stały. Odpowiedzi negatywne wiązać się będą z koniecznością uzasadnienia naruszenia m.in. 8. poprawki.

3. *Nutriloaf* w świetle celów wykonania kary pozbawienia wolności

Przedstawiona powyżej krótka charakterystyka *nutriloaf* wskazuje, że posiłek ten może wpisywać się w zjawisko znane w literaturze jako *punitive mechanism* (Einat, Davidian 2019: 137). Kontrolując przyjmowane pożywienie oraz nawyki żywieniowe, zakłady karne mogą używać żywności jako instrumentu dyscyplinującego (*disciplinary mechanism*), który ułatwia zarządzanie i kontrolę nad skazanymi – zabieg ten zakłóca bowiem poczucie panowania nad własnym ciałem oraz autonomię kulinarną skazanego i wymusza na populacji więziennej potulność oraz podporządkowanie się (Spanos 2014: 232; Graaf, Kilty 2016: 31).

Na podstawie przeprowadzonych badań Lori Sexton wykazała, że w przyjętej przez nią typologii szeroko rozumiane jedzenie mogło przybrać postać zarówno kary konkretnej, np. w formie pozbawienia jedzenia w ogóle albo podawania jedynie niezdrowego jedzenia, ale także kary symbolicznej, np. w postaci niemożności robienia zakupów, dokonywania wyborów żywieniowych i kontrolowania czasu spożycia posiłku (Sexton 2015: 120).

Punitive mechanism może przejawiać się także w pozbawieniu możliwości zakupu indywidualnych produktów w kantynie oraz czasowym wstrzymywaniu

dostępu do paczek wysyłanych przez rodzinę. Może on również przybrać postać pozornie niedolegliwej modyfikacji, np. poprzez podanie skazanym do celi produktu niepokrojonego, z jednoczesnym pozbawieniem sztuców lub podaniem sztuców plastikowych (Graaf, Kilty 2016: 34), co wymusza spożycie go wyłącznie rękami (Simanovic, Gosev 2019: 4). W tym kontekście nie może zatem dziwić, że odmowa przyjmowania jedzenia (tzw. głodówka) jest postrzegana przez niektórych badaczy jako symbol „absolutnego odrzucenia suwerenności więzienia nad więźniem”, jednocześnie ukazujący skazanego jako osobę całkowicie uzależnioną od państwa, która demonstracyjnie odmawia bycia jego własnością (Earle, Phillips 2012: 144).

Źródłem zjawiska wskazanego w poprzednim akapicie jest z jednej strony znaczenie jedzenia w życiu człowieka, z drugiej zaś tzw. doktryna zmniejszonych uprawnień (*less eligibility*), w myśl której skazani nie powinni otrzymywać żadnych dóbr lub usług, które są lepsze w porównaniu z tymi, które są dostępne w warunkach nieizolacyjnych dla przeciętnego lub najbiedniejszego obywatela (Graaf, Kilty 2016: 34).

W świetle dotychczasowych rozważań za oczywiste należy uznać pytanie o to, czy praktyka podawania *nutraloaf* mogłaby zostać uznana za dopuszczalną np. w Polsce lub w którymkolwiek kraju Unii Europejskiej.

Jedną z węzłowych regulacji, mogących rozstrzygnąć zamarkowaną wątpliwość, jest art. 67 § 1 k.k.w., który stwierdza, że wykonywanie kary pozbawienia wolności ma na celu wzbudzenie w skazanym woli współdziałania w kształtowaniu jego społecznie pożądanых postaw, w szczególności poczucia odpowiedzialności oraz potrzeby przestrzegania porządku prawnego i tym samym powstrzymania się od powrotu do przestępstwa (Kalisz 2000: 220). Dla osiągnięcia tego celu prowadzi się zindywidualizowane oddziaływanie na skazanych w ramach określonych w ustawie systemów wykonywania kary, w różnych rodzajach i typach zakładów karnych (§ 2). W oddziaływaniu na skazanych, przy poszanowaniu ich praw i wymaganiu wypełniania przez nich obowiązków, uwzględnia się przede wszystkim pracę, zwłaszcza sprzyjającą zdobywaniu odpowiednich kwalifikacji zawodowych, nauczanie, zajęcia kulturalno-oświatowe i sportowe, podtrzymywanie kontaktów z rodziną i światem zewnętrznym oraz środki terapeutyczne (§ 3). Na kanwie wskazanego przepisu komentatorzy przyjmują, że Kodeks karny wykonawczy hołduje prewencji szczególnej, co implikuje prymat celu wychowawczego i zapobiegawczego (Szymanowski, Świda 1998: 147–148; Paweła 1999: 212; Postulski 2017: 472; Dąbkiewicz 2018: 386; Lelental 2020: 340; Lachowski 2021a: 358–359), choć kwestia innych celów wykonania kary pozbawienia wolności nadal generuje ożywione dyskusje (Kalisz, Kwieciński 2013: 118).

Próbując odpowiedzieć na pytanie, czy *nutraloaf* mógłby stanowić stały element wykonywania kary pozbawienia wolności, należałoby udzielić odpowiedzi na kilka szczegółowych pytań. Stanowią one formę poszukiwania uzasadnienia dla stosowania lub niestosowania *nutraloaf*. Trzeba przy tym zachować świadomość, że posiłek ten byłby kolejnym, a zatem jednym z wielu komponentów składających się na wykonanie kary pozbawienia wolności.

Niezbędne jest zatem rozstrzygnięcie: czy dzięki tej praktyce osiągnie się taki stan osobowości skazanego, który umożliwi mu funkcjonowanie w społeczeństwie po odbyciu kary, w sposób nienaruszający norm prawnych, tzw. cel minimum; czy uda się osiągnąć taki stan osobowości skazanego, w którym będzie on respektował istotne i ważne dla życia społecznego normy moralne, tzw. cel maksimum (Machel 2003: 21); czy wprowadzenie tej praktyki wraz z pozostałym arsenałem penitencjarnym uruchomi u skazanego przekonanie o nieopłacalności popełniania przestępstwa; czy skazany zda sobie sprawę z potrzeby odpowiedzialnego postępowania w życiu codziennym i nabędzie zdolność do świadomego, zamierzonego i pozbawionego wewnętrznego przymusu wykonania pewnych czynności oraz powstrzymania się od innych; czy praktyka ta będzie zachętą dla skazanego, aby zmobilizować go do aktywności w toku odbywanej kary (Migdał 2008: 273; Bogunia, Kalisz 2010: 126; Kalisz, Kwieciński 2013: 123). Na wszystkie powyższe pytania należy udzielić odpowiedzi negatywnej. Wniosek przeciwny wymagałby przeprowadzenia holistycznych badań, z udziałem ekspertów z różnych dziedzin wiedzy, tj. psychologów, socjologów, antropologów, dietetyków i prawników.

Wprowadzenie *nutraloaf*, jako jednego z trzech posiłków, stanowiłoby dolegliwość niemieszczącą się w odwecie wkomponowanym w karę pozbawienia wolności. Do tej pory żadne badania empiryczne nie potwierdziły tezy, że surowe warunki wykonywania kary obniżają poziom powrotu skazanych do przestępstwa (Stańdo-Kawecka 2007: 299). Trudno też uznać tego rodzaju posiłek za element przystosowujący skazanego do zadbania o siebie w warunkach wolnościowych. Nie wydaje się on bowiem wykazywać jakiegokolwiek potencjału poprawczego. Jeśli sama resocjalizacja nie ma już charakteru przymusowego, to bardzo trudno znaleźć argumenty przemawiające za wprowadzaniem *nutraloaf* do więziennego menu (Hołda 2007: 135; Lelental 2010: 864; Kaczmarek 2011: 86–87). I choć cel wykonania kary pozbawienia wolności nie musi być tożsamy z celami wychowania resocjalizacyjnego, to jednak ciągle kanonem w tej dyscyplinie jest prymat samowychowania, a teoria wychowania resocjalizującego jest teorią uczenia się równoważną z teorią twórczej samodzielności (Szczepaniak 2008: 155, 174). Nie można zatem uznać jedzenia za środek oddziaływania penitencjarnego w rozumieniu § 1 rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 14 sierpnia 2003 r. w sprawie prowadzenia oddziaływań penitencjarnych w zakładach karnych i aresztach śledczych.

4. *Nutraloaf* jako kara dyscyplinarna – uwagi współczesne oraz korelacje historyczne

Nutraloaf nie mógłby także stać się jedną z kar dyscyplinarnych w Polsce. Kodeks karny wykonawczy stanowi w art. 73 § 1, że w zakładzie karnym utrzymuje się dyscyplinę i porządek w celu zapewnienia bezpieczeństwa i realizacji zadań kary pozbawienia wolności, w tym ochrony społeczeństwa przed przestępczością. Z przepisu tego wynika, że dyscyplina i porządek nie służą regulacji stosunków społecznych w izolacji, ale mają być narzędziem zapewnienia bezpieczeństwa (Szczepaniak 2008: 165) i realizacji zadań kary pozbawienia wolności.

Wymierzenie kary dyscyplinarnej ma zmierzać do uświadomienia skazanemu wadliwości jego zachowania i jednocześnie do ukształtowania w nim przekonania o tym, że każde naruszenie zasad postępowania pociąga za sobą karę, związaną z określonymi dolegliwościami (Szymanowski 2017: 364; Lelental 2020: 580). Zastosowanie kary dyscyplinarnej powinno przyczynić się do wpojenia skazanemu społecznie akceptowanych norm i zasad postępowania przez uświadomienie mu nieopłacalności ponawiania zachowań generujących odpowiedzialność dyscyplinarną (Szymanowski 2017: 364; Dąbkiewicz 2018: 643; Lelental 2020: 580; Zgoliński 2021a: 553). Kara dyscyplinarna jest zatem jednym ze środków oddziaływania na skazanego, przez co musi być podporządkowana celom i zasadom wykonywania kary pozbawienia wolności (Postulski 2017: 690, 696; Zgoliński 2021b: 557), nie może zaś służyć innym celom, w tym spotęgowaniu dolegliwości związanych z izolacją (Lelental 2020: 355). Trafnie zwraca się jednak uwagę, że oddziaływanie takie nie zostało wymienione ani w § 2, ani w 3 art. 67 k.k.w. (Dąbkiewicz 2018: 641; Lelental 2020: 341, 574) oraz że dość wątpliwe jest uzasadnienie dla silnego powiązania karania dyscyplinarnego z celami kary pozbawienia wolności (Kwieciński 2013: 413–415).

Nie wydaje się, aby *nutraloaf* pozwalał osiągnąć cele, jakie stawiane są karze dyscyplinarnej. Za wyjątek mogłoby zostać uznane oddziaływanie ogólnoprewencyjne, choć i ta konstatacja była podana w wątpliwość, jako sprzeczna z koncepcją modelu resocjalizacyjnego (Walczak 1992: 136). Nieosiągalność celów kary wynika między innymi z tego, że nie jest możliwe osiągnięcie minimalnego konsensusu, polegającego choćby na przyjęciu hipotetycznego katalogu kilku przekroczeń dyscyplinarnych, za które mogłaby zostać wymierzona kara dyscyplinarna w postaci konieczności spożywania tego „posiłku” zamiast normalnych dań, przez określony czas. Oczywiście kary dyscyplinarne mogą być wymierzone za różne przekroczenia. Trudno jednak wskazać takie stany faktyczne, w których użycie *nutraloaf* byłoby uzasadnione. Do tej pory nie podjęto prób skonstruowania takiego katalogu przewinień, w przypadku których zastosowanie *nutraloaf* jako kary dyscyplinarnej budziłoby częściej aprobatę niż dezaprobatę. Przykłady stanów faktycznych, w których stosowano *nutraloaf* jako reakcję dyscyplinującą, są bardzo zróżnicowane i wzbudzają skrajne oceny – od akceptacji przez zdecydowany sprzeciw. Co więcej, wydaje się, że tworzenie odrębnego katalogu zawierającego przekroczenia dyscyplinarne, za których naruszenie

kara ta mogłaby zostać wymierzona, jest zabiegiem karkołomnym i sprzecznym z techniką legislacyjną, użytą w obecnej kodyfikacji wykonawczej (Franków 2010: 67–68; Szczygieł 2014: 214–216). Ponadto nawet przy uwzględnieniu Europejskich Reguł Więziennych wskazujących, że jedynie zachowania mogące zagrozić porządkowi, bezpieczeństwu instytucjonalnemu lub bezpieczeństwu osobistemu mogą zostać uznane za przekroczenie dyscyplinarne (reguła 57.1), nadal brakuje badań, potwierdzających efektywność i celowość zastosowania w takim przypadku sankcji godzącej w byt żywieniowy skazanego. Z przywołanych w poprzedniej części przykładów, tylko niektóre z nich (np. agresja wobec personelu więziennego czy bójka w celi) zasługiwałyby na zastosowanie sankcji w postaci *nutraloaf*, natomiast pozostałe, jak choćby niewłaściwe używanie naczyń, plucie czy wysmarowanie celi ekskrementami – nie.

Dla rozważanego tu zagadnienia nie bez znaczenia pozostaje kształt katalogu kar dyscyplinarnych, który znajduje się w art. 143 § 1 k.k.w. Otóż przewiduje on w interesującej nas płaszczyźnie jedynie: pozbawienie możliwości otrzymania paczek żywnościowych na okres do 3 miesięcy (pkt 4) oraz pozbawienie lub ograniczenie możliwości dokonywania zakupów artykułów żywnościowych lub wyrobów tytoniowych na okres do 3 miesięcy (pkt 5).

Pewnym odbiciem tych kar są dwie nagrody z art. 138 § 1 k.k.w., tj. zezwolenie na otrzymanie dodatkowej paczki żywnościowej (pkt 13) oraz zezwolenie na dokonywanie dodatkowych zakupów artykułów żywnościowych i wyrobów tytoniowych oraz przedmiotów dopuszczonych do sprzedaży w zakładzie karnym (pkt 14). W badaniach z lat 60., dotyczących młodocianych, najbardziej upragnionymi nagrodami były: zezwolenie na wyjście poza obręb zakładu karnego na kilka godzin (przepustka) – ponad 50%, zezwolenia na dłużej trwające lub częściej otrzymywane widzenia (11,9%) i wcześniejsze wyjście na wolność (5,5%), otrzymanie dodatkowego talonu na paczkę żywnościową od rodziny lub zezwolenie na dodatkowy zakup artykułów w kantynie więziennej (3,2%) (Szymanowski 1968: 360–361). Niektóre współczesne badania wskazują, że zezwolenie na otrzymanie dodatkowej paczki żywnościowej jest najniżej ocenianą formą nagrody przez więźniów długoterminowych (Wróbel-Chmiel 2017: 30). Jednakże wcześniejsze badania pokazują, że była to nagroda najczęściej przyznawana w odniesieniu do skazanych w ogóle (Szymanowski, Górski 1982: 154) oraz w odniesieniu do recydywistów (Lelental 1992: 107).

Dolegliwość wynikająca z zastosowania kar dyscyplinarnych z art. 143 § 1 pkt 4 i 5 k.k.w. polega na odebraniu możliwości dodatkowego zaopatrywania się w żywność. Obecnie obowiązujący Kodeks gwarantuje zatem dostęp do żywności każdemu skazanemu i nie przewiduje nawet czasowego ograniczenia w tym zakresie. Stan ten jest zgodny z 43. Regułą Mandeli, która zakazuje stosowania jako sankcji dyscyplinarnej kar cielesnych lub ograniczenia racji żywnościowej więźnia lub ilości spożywanej przez niego wody pitnej. Dostarczenie jedzenia zgodnego z tym, które jest dostępne na wolności, nie jest przy tym przywilejem skazanego. Istotą zaś sankcji dyscyplinarnych jest ograniczenie lub pozbawienie osoby izolowanej określonych przywilejów.

Skuteczne wprowadzenie *nutraloaf* jako sankcji dyscyplinarnej wymagałoby zatem przebudowy katalogu kar związanych z żywnością. Jeśli skazany zachowuje prawo do paczki żywnościowej lub do dokonywania zakupów w kantynie więziennej, to wprowadzenie *nutraloaf* zamiast jakiegokolwiek posiłku, może nie spowodować u niego żadnej dolegliwości. Stanie się tak jednak w przypadku kiedy skazany, zachowując możliwość dokonywania zakupów lub otrzymania paczki, utraci faktyczną możliwość skorzystania z tych uprawnień. Potencjalna nieprzyjemność tego rodzaju sankcji wiąże się ponadto z faktem, że *nutraloaf* to co do zasady posiłek zimny, który nie jest w stanie zastąpić ciepłej strawy.

Z uwagi na fakt, iż obecnie obowiązujący Kodeks karny wykonawczy zawiera pełny (zamknięty) katalog kar dyscyplinarnych (Godyla 1998: 190; Postulski 2017: 693; Lelental 2020: 576), respektując przy tym zasadę oznaczoności kar dyscyplinarnych, przez którą rozumie się określenie ich w ustawie – co do rodzaju i wysokości (Zgoliński 2021a: 553–554), należy przyjąć, że z formalnego punktu widzenia wprowadzenie *nutraloaf* do polskiego zbioru kar dyscyplinarnych musiałoby się dokonać w drodze nowelizacji Kodeksu.

Należy jednak uczciwie zaznaczyć, że polska historia prawa karnego wykonawczego zna przypadki dyscyplinarnego ograniczenia prawa do żywności (Wołowicz 1988: 478–493; Szwejkowska 2019: 207–271). Dekret Naczelnika Państwa z dnia 8 lutego 1919 r. w sprawie tymczasowych przepisów więziennych przewidywał w art. 7 pkt c karę dyscyplinarną postu bez sprecyzowania, na czym ma ona polegać. W nowym akcie normatywnym, tj. w rozporządzeniu Ministra Sprawiedliwości z dnia 20 czerwca 1931 r. w sprawie regulaminu więziennego sankcją tę powtórzo-no, określając jednak w § 165 pkt i, że chodzi o „post o chlebie i wodzie w dniach przez inne przegrodzonych; ogólna liczba dni postu wymierzonych jednorazowo nie może przekraczać dni 7”. Ponadto wprowadzono także dwie nowe sankcje w sferze żywnościowej: „pozbawienie prawa otrzymania posyłek żywnościowych na czas do 4-ch tygodni” (pkt e) oraz „zmniejszenie porcji żywnościowej na czas do 2 tygodni” (pkt h). Co ciekawe, pozbawienie prawa do posyłek żywnościowych mogło być wymierzone za czyny polegające na: braku uwagi i pilności przy pracy lub nauce, opieszałość przy wykonywaniu poleceń, nieprzestrzeganie porządku i higieny ciała, ubrania, pościeli oraz miejsca w którym więzień przebywa, leżenie w łóżku w odzieży, hałaśliwe zachowanie się, używanie nieprzyzwoitych wyrazów albo przekleństw, uszkodzenie lub popsucie, wskutek niedbalstwa lub nieuwagi, materiałów skarbowych, narzędzi pracy, gotowych wyrobów, inwentarza więziennego (§ 166). Natomiast zmniejszenie porcji żywnościowej i post mogły być wymierzone za następujące przekroczenia regulaminu: „krzyki i śpiewy, znieważenie słowne współwięźniów, niedostateczna subordynacja, nieposłuszeństwo lub opór, komunikowanie się bez zezwolenia władz, względnie usiłowanie nielegalnego komunikowania się, osobistego lub listownego z więźniami lub z osobami z poza więzienia, symulowanie choroby, nieuzasadnione zażalenie, handel zamienny skarbowymi lub własnymi rzeczami, korzystanie z pracy lub własności innych więźniów, posiadanie rzeczy bez zezwolenia, umyślne uszkodzenie lub popsucie

narzędzi pracy, materiałów, wyrobów lub inwentarza więziennego albo rzeczy więźniów” (§ 167). Trudno wyjaśnić, dlaczego akurat te określone sankcje zostały sprzężone z tymi konkretnymi przewinieniami. Warto odnotować, że Leon Radzinowicz, komentując sankcje dyscyplinarne, podnosił, że należy rzadko stosować sankcje godzące w instynkt odżywiania, gdyż karmienie skazanych jest już i tak do tego stopnia zredukowane i obliczone na minimum, że każde zmniejszenie porcji jedzenia implikuje ujemne skutki zdrowotne (Radzinowicz 1936: 27).

Co ważne – ustawa z dnia 26 lipca 1939 r. o organizacji więziennictwa zachowała karę postu w kształcie z regulaminu z 1931 r., a także pozbawienie prawa otrzymywania przesyłek żywnościowych, jednakże wydłużono czas tego zakazu – do 3 miesięcy. Wyeliminowano natomiast sankcję w postaci zmniejszenia racji żywnościowej oraz zrezygnowano z przypisania określonych sankcji konkretnym przewinieniom na rzecz ogólnej definicji „przekroczenia rygoru i porządku ustalonego w regulaminie dla więzień i aresztów” (art. 53).

Postanowienia przedwojennego regulaminu z 1931 r. podtrzymała w całości Instrukcja w sprawie regulaminu więziennego z 1945 r. (Instrukcja 1945: 80-81) w § 151 (pkt e, h, i), 152 i 153. Natomiast regulamin więzienny z 1955 r. przewidywał już jedynie karę pozbawienia prawa zakupu artykułów żywnościowych oraz prawa do otrzymywania paczek na okres do 3 miesięcy (§ 55 pkt e) (podają za Wołowicz 1988: 483). Ten ostatni regulamin stanowił załącznik do zarządzenia nr 205/55 Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 21 października 1955 r., który nie został opublikowany.

Zbliżone rozwiązania zawierało zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 7 lutego 1966 r. w sprawie regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności, które w § 128 przewidywało kary: pozbawienia prawa do otrzymania paczki (pkt 8), ograniczenia lub pozbawienia prawa zakupu niektórych lub wszystkich artykułów żywnościowych przez okres do 3 miesięcy (pkt 9) oraz kumulatywną i odrębną sankcję ograniczenia lub pozbawienia prawa zakupu niektórych lub wszystkich artykułów żywnościowych przez okres do 3 miesięcy oraz pozbawienie prawa otrzymywania paczki (pkt 10).

Dopiero tymczasowy regulamin wykonywania kary pozbawienia wolności będący zarządzeniem Ministra Sprawiedliwości z dnia 25 stycznia 1974 r., wydany na mocy art. 56 § 5 Kodeksu karnego wykonawczego z dnia 19 kwietnia 1969 r. przewidywał ponownie w § 85 ust. 1 pkt 9 karę zmniejszenia racji żywnościowej nie więcej niż o połowę przez okres 14 dni. Karę tę wykonywano tylko względem skazanych bezzasadnie odmawiających wykonywania pracy lub uporczywie, niesumienne i niewydajnie wykonujących pracę oraz względem skazanych odbywających karę dyscyplinarną umieszczenia w oddziale izolacyjnym (§ 85 pkt 3). Była ona wykonywana w osobnej celi i polegała na otrzymywaniu przez skazanego zmniejszonej racji żywnościowej co drugi dzień. W czasie odbywania tej kary, skazany mógł korzystać tylko z posiłków dostarczanych przez administrację zakładu karnego i pozbawiany był prawa do palenia tytoniu. Ponadto nie mógł on być w tym czasie zatrudniony i nie uczestniczył w zajęciach organizowanych poza celą (§ 86). Kara ta została jednak zniesiona zarządzeniem Ministra Sprawiedliwości

z dnia 19 maja 1981 r. w sprawie zmiany tymczasowego regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności. Rozwiązanie ustanowione w tymczasowym regulaminie, było od samego początku krytykowane. Jerzy Śliwowski wskazywał, że „głodowa dieta» znajduje mało zwolenników, a nie znajduje ich wcale wśród postępowych penitencjarystów” (Śliwowski 1976: 43). Co ważne, kara zmniejszenia racji żywnościowej była stosowana bardzo rzadko. Najczęściej nakładaną karą była kara nagany wyrażona na osobności (21%), zaś najrzadziej – zmniejszenie racji żywnościowej (2%) (Szymanowski, Górski 1982: 157). Natomiast z badań Stefana Lelenta wynika, że karę tę wymierzono tylko w jednym przypadku (Lelental 1992: 108–110).

Pomimo krytycznych uwag doktrynalnych regulacje normatywne polskiego prawa karnego wykonawczego w obszarze żywieniowo-aprowizacyjnym nie były konsekwentne. Nie jest jasne, dlaczego ustawodawca z jednej strony decydował się na łączenie określonej sankcji dyscyplinarnej z konkretnymi przekroczeniami, z drugiej zaś dlaczego później odstąpił od tej techniki na rzecz ogólnej definicji przekroczenia. Zaprezentowana powyżej charakterystyka pozwala na sformułowanie wniosków o wątpliwej efektywności sankcji dyscyplinarnych, godzących w bezpieczeństwo żywieniowe skazanego oraz o zerowym potencjale wychowawczym takich oddziaływań. Dlatego też próby wpisania *nutraloaf* jako sankcji dyscyplinarnej należy uznać za bezzasadne.

Nie należy przy tym tracić z pola widzenia faktu, że ocena skuteczności stosowania wobec skazanych kar dyscyplinarnych jest w naukach społecznych wysoce sporna (Górniok 1982: 65–66; Szymanowski, Górski 1982: 155; Popławski 1984: 120; Godyla 1998: 193; Wójcik 2007: 11; Franków 2010: 71–73; Kwieciński 2013: 355). W Polsce i na świecie nie przeprowadzano do tej pory kompleksowych badań weryfikujących efektywność posługiwania się karami dyscyplinarnymi, z powodu utrudnień natury metodologicznej (Szymanowski 2017: 365–366). Uzasadnienie dla odrzucenia *nutraloaf* znajduje natomiast oparcie w ustaleniach współczesnej psychologii, która nie zaleca wykorzystywania jedzenia jako narzędzia dyscyplinującego. Uwzględniając cele dietetyczne, nagradzanie za wybór pożądanego jedzenia wydaje się poprawiać preferencje żywieniowe, ale predylekcja ta może się nie utrzymać, jeżeli zaprzestanie się nagradzania. W przypadku dzieci manipulowanie dostępnością jedzenia jest, co prawda, skuteczną metodą wpływania na ich zachowanie, jednakże długoterminowe konsekwencje takiego oddziaływania są bardzo negatywne, osoby nagradzane lub karane jedzeniem w dzieciństwie są bardziej narażone na zaburzenia odżywiania w wieku dojrzałym, gdyż żywność ograniczana staje się bardziej atrakcyjna do konsumpcji (Puhl, Schwartz 2003: 290–293; Ogden 2010: 39–43). Zatem posłuszeństwo normie trwa tak długo, jak długo stosuje się obietnicę nagrody lub groźbę kary (Płatek 2009: 118). Implikuje to wniosek, że jedzenie jako forma czegoś na kształt tresury nie sprawdza się.

Konieczne jest również rozważanie celowości stosowania *nutraloaf* z perspektywy art. 31 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Nie ulega bowiem najmniejszej wątpliwości, że sankcje dyscyplinarne z uwagi na ich przynależność do prawa represyjnego, aby mogły zostać uznane za część demokratycznego państwa prawa,

muszą pozytywnie przejść test proporcjonalności (Tuleja 2019: 116). Ocenie zgodności z zasadą proporcjonalności podlega nie tylko rodzaj i granice kar, ale także ustawowe zasady ich wymierzania i wykonywania (Wojtyczek 1999: 37). Wydaje się, że *nutraloaf* jako kara dyscyplinarna nie jest zgodny z zasadą przydatności, gdyż nie stanowi efektywnego narzędzia realizacji celów związanych z bezpieczeństwem lub porządkiem publicznym, ochroną środowiska, zdrowiem i moralnością publiczną albo wolnościami lub prawami innych osób (art. 31 ust 3 Konstytucji RP). Jak wcześniej próbowano wykazać, *nutraloaf* nie może zostać uznany za skuteczny instrument urzeczywistnienia celów związanych z wykonywaniem kary pozbawienia wolności (art. 67 k.k.w.) oraz tych, jakie stawia się postępowaniu dyscyplinarnemu oraz sankcjom używanym względem skazanych. W przypadku dysponowania wiarygodnymi badaniami, potwierdzającymi efektywność tej sankcji, ocena tej dolegliwości byłaby oczywiście całkowicie odmienna.

Krzysztof Wojtyczek podnosi przy tym, że kryterium przydatności ma charakter obiektywny, choć w przypadku nauk społecznych zarówno możliwości przewidywania przyszłych skutków podejmowanych decyzji prawodawczych, jak i możliwość określenia skutków regulacji już obowiązujących są ograniczone. Istnienie sporu naukowego powoduje, że decyzje organów władzy publicznej, nawet te, które oparte są na najlepszej wiedzy naukowej, bywają obarczone wysokim ryzykiem błędu. Ponadto ocena skuteczności danej regulacji jest ściśle związana z kontekstem społecznym. Jego zmiana może powodować podwyższenie (rzadziej) lub obniżenie (częściej) skuteczności danej regulacji (Wojtyczek 1999: 36–37; Szydło 2016: 729–795).

Jako że cel nie uświęca środków, trudno uznać, że zasada konieczności (subsydiarności ograniczeń) również została zrealizowana, skoro oznacza ona m.in. wybór najmniej uciążliwego środka – tylko taka bowiem ingerencja w prawa i wolności jednostki może być uznana za konieczną z perspektywy konstytucyjnej (Garlicki, Wojtyczek 2016: 93). Na gruncie prawa karnego materialnego zasada ta oznacza jego subsydiarność oraz miarkowanie surowości represji (Dukiet-Nagórska 2021: 72). Badania, którymi dysponujemy, pokazują, że istnieją skuteczniejsze niż *nutraloaf* sposoby zrealizowania celów wykonywania kary pozbawienia wolności oraz sankcji dyscyplinarnych. Zaliczyć do nich można te wszystkie reakcje, związane z modyfikacją możliwości utrzymywania kontaktów ze światem zewnętrznym – w tym z osobami bliskimi.

Z uwagi na rozprzestrzeniający się populizm penalny nie do utrzymania jest konstatacja K. Wojtyczka, że „organy władzy publicznej stosujące zasadę konieczności powinny odwoływać się do ocen większości społeczeństwa” (Wojtyczek 1999: 38). Uwaga ta odnosiła się do uciążliwości środków (krótkoterminowa kara pozbawienia wolności *versus* bardzo wysoka grzywna). Jednakże ten sam autor podnosił, że Trybunał Konstytucyjny jest w pełni legitymowany konstytucyjnie „do przeciwstawiania się nieuzasadnionym racjonalnie żądaniom zaostreżenia kar, nawet jeśli mają one poparcie większości społeczeństwa” (Wojtyczek 1999: 51).

Zasada proporcjonalności *sensu stricto* nakazuje stosowanie środków pozwalających na osiągnięcie zamierzonego rezultatu, cechujących się najmniejszym stopniem

dolegliwości dla jednostki, której dotyczą (Dukiet-Nagórska 2021: 72). Trudno jest oczywiście zmierzyć stopień dolegliwości związany z zastosowaniem *nutraloaf*, jednak niezaprzeczalnie nie jest on najmniejszy. Nie wydaje się przy tym, żeby potencjalne zalety z użycia *nutraloaf*, takie jak: nieskomplikowany sposób jego przygotowania i podania, relatywnie niska cena czy też łatwość jego wymierzenia, jako sankcji dyscyplinarnej bez ponoszenia dodatkowych kosztów, przeważały nad jego wadami. Zasada proporcjonalności *sensu stricto* jest oczywiście najbardziej złożonym i najtrudniejszym do zastosowania w praktyce – elementem testu proporcjonalności (Szydło 2016: 799–800), ale nie oznacza to przecież przyzwolenia na jej pominięcie w procesie oceny konkretnej regulacji.

Mając na uwadze powyższe rozważania, za trafne należy uznać zapatrywanie, że obecne sankcje dyscyplinarne o charakterze żywieniowo-bytowym, stosowane względem skazanego, nie naruszają konstytucyjnej zasady proporcjonalności. Ponadto sama instytucja kar dyscyplinarnych wydaje się również spełniać konstytucyjny wymóg proporcjonalności ograniczeń praw i wolności jednostki (Chmielewski, Pająk 2015: 62).

Odrębnego potraktowania wymaga zagadnienie nagród i ulg. Otóż ocena ich przydatności i skuteczności jest zdecydowanie odmienna w relacji do kar dyscyplinarnych. Przykładowo badania przeprowadzone przez Agnieszkę Wróbel-Chmiel wykazały istotną statystycznie zależność pomiędzy doświadczaniem przez skazanych nagradzania w warunkach odbywania kary pozbawienia wolności a ich poczuciem sensu życia. Autorka podaje, że ogólny poziom poczucia sensowności swojego istnienia u skazanych nagradzanych kształtuje się na poziomie wysokim, a ponadto jest istotnie statystycznie wyższy niż u więźniów nienagradzanych. Uzyskane przez autorkę wyniki wskazują na występowanie zależności istotnej statystycznie w obrębie trzech podskal: 1) skazani niekarani dyscyplinarnie w warunkach izolacji więziennej uzyskują istotnie wyższe wyniki w zakresie afirmacji życia w porównaniu ze skazanymi karanymi dyscyplinarnie; 2) osadzeni karani dyscyplinarnie w istotnie mniejszym stopniu akceptują siebie niż skazani z grupy porównawczej; 3) więźniowie karani dyscyplinarnie w porównaniu z osadzonymi niedoświadczającymi karania podczas odbywania kary pozbawienia wolności osiągają istotnie niższe wyniki w zakresie poczucia wolności (Wróbel-Chmiel 2017: 32–33).

Nadto skazani niedoświadczający gratyfikacji w postaci nagród uzyskali średnie wyniki – zdecydowanie niższe od przyjętych norm. Badaczka stwierdza ponadto, że „Osadzeni doceniani przez personel więzienny za pozytywne zachowania i gratyfikowani poprzez różne kodeksowo ustanowione nagrody postrzegają zarówno siebie samych, jak i swoje życie jako sensowne i celowe. Uważają, że każdy dzień niesie coś nowego i udaje im się zaspokajać swoje potrzeby, a codzienne obowiązki są dla nich źródłem zadowolenia. Jednocześnie pozytywnie oceniają przyszłość, szansę na własny rozwój i realizację swoich zainteresowań” (Wróbel-Chmiel 2017: 31–32).

Podsumowując tę część rozważań, należy przyznać rację Henrykowi Machelowi, który twierdził, że nie można całkowicie zrezygnować z kar dyscyplinarnych, albowiem tolerowanie zachowań nagannych wzmacnia je, a to z kolei nie jest kompa-

tybilne z celami resocjalizacji (Machel 2003: 256). W podobnym duchu wypowiadał się Teodor Szymanowski, który podnosił, że kary dyscyplinarne „w jakimś stopniu spełniają one swoje funkcje i nie jest możliwe, aby jakikolwiek system penitencjarny mógł się obyć bez możliwości karania dyscyplinarnego sprawców przestępstw odbywających karę pozbawienia wolności” (Szymanowski 2017: 366) oraz (na gruncie poprzedniego stanu prawnego) Stanisław Pławski, który pisał, że kary dyscyplinarne powinny być stosowane „umiejętnie i niezbyt często” (Pławski 1968: 155).

Jednakże brak badań nad skutecznością poszczególnych sankcji dyscyplinarnych oraz ich ewentualnego związku z określonymi przekroczeniami powinien powodować wstrzeźliwość ustawodawcy w projektowaniu i dodawaniu nowych kar, zwłaszcza iż „powszechność i nagminność stosowania kar dyscyplinarnych oraz zadziwiająca wiara części personelu w ich skuteczność muszą zastanawiać” (Machel 2003: 256). Nie można także częściowo odmówić słuszności Teodorowi Szymanowskiemu i Zofii Świdzie, którzy podnosili, że nie da się precyzyjnie określić skuteczności kar dyscyplinarnych, a zwłaszcza trwałości ich oddziaływania (Szymanowski, Świda 1998: 329). Niemniej jednak brak jakiejkolwiek weryfikacji skuteczności (a tak było w przypadku wprowadzania *nutraloaf* w Stanach Zjednoczonych) oznacza potencjalnie absolutną dowolność we wzbogacaniu katalogu sankcji, przewidzianych za przewinienie skazanego, a to z kolei jest pogwałceniem zasady proporcjonalności oraz jest nie do zaakceptowania w demokratycznym państwie prawa. Stabilizację obecnego katalogu sankcji dyscyplinarnych z art. 143 § 1 k.k.w. należy uznać za istotną wartość, pozwalającą na prowadzenie badań nad ich rzeczywistą efektywnością.

Zgodnie z 36. Regułą Mandeli („Dyscyplina i porządek będą konsekwentnie utrzymywane, ale bez nakładania większych restrykcji, niż jest to konieczne dla zapewnienia bezpieczeństwa oraz przestrzegania zasad funkcjonowania zakładu karnego”), Europejskimi Regułami Więziennymi (reguła 56.1: „Procedury dyscyplinarne są instrumentami stosowanym w ostateczności”) oraz w ocenie doktryny, kary dyscyplinarne powinny być postrzegane jako *ultima ratio*. Ponownie przywołać należy Leona Radzinowicza, który konstatował, iż

Zasadniczo regułą przy stosowaniu kar dyscyplinarnych powinno być jaknajwiększe ich unikanie i odwoływanie się do nich jedynie w wypadkach koniecznych. Pamiętać należy, że wraz częstym i nadmiernym ich stosowaniem, tępieje ich ostrze i wątpliwą staje się ich skuteczność. Kary dyscyplinarne winny być stosowane oszczędnie, skąpo nawet; trzeba starannie i umiejętnie wybierać z ich arsenału środki najwłaściwsze i najodpowiedniejsze w danym wypadku nie stosować w miarę możliwości surowszych przed wypróbowaniem skuteczności łagodniejszych. Zasada racjonalnej ekonomii kar dyscyplinarnych nakazuje przede wszystkim apelować do nagany, następnie do pozbawienia ulg (Radzinowicz 1936: 30).

Jeśli zatem zaktualizuje się pytanie Jerzego Śliwowskiego: „Skąd uznanie dla kary będącej przeciwwskazaniem wychowawczym?” (Śliwowski 1980: 82), dany rodzaj sankcji powinien zostać wyeliminowany.

Dostrzegając przewagę nagród i ulg nad sankcjami dyscyplinarnymi oraz znaczenia dla skazanych wartości, jaką jest podtrzymanie kontaktu ze światem zewnętrznym, należałoby poddać pod ogólną dyskusję propozycję wprowadzenia nowej nagrody, polegającej na możliwości spożycia dodatkowego posiłku, wspólnie z osobą bliską na terenie zakładu karnego, w odrębnym pomieszczeniu. Konsumpcja posiłku bez towarzystwa współosadzonych i funkcjonariuszy Służby Więziennej niewątpliwie sprzyja wytworzeniu się atmosfery intymności podobnej do tej, która istnieje w domu. Czym innym jakościowo jest spożycie produktów zakupionych w sklepiku zakładowym, czym innym zaś spożycie ulubionej potrawy przygotowanej przez kogoś, za kim się tęskni. Tego rodzaju nagroda mogłaby zostać zrealizowana w ramach dodatkowego widzenia, gdyż wówczas odpadnie problem związany z koniecznością wygospodarowania na tę okoliczność cel pojedynczych. Zważywszy na ogromny potencjał antropologiczny jedzenia, należałoby ponadto rozważyć wzbogacenie tej nagrody o możliwość przygotowania posiłku wspólnie z osobą bliską, ewentualnie o spożycie dania przygotowanego poza zakładem karnym przez osobę bliską skazanemu. Należy zaznaczyć, że w niektórych jednostkach były kiedyś wdrażane pokrewne praktyki (np. w Zakładzie Karnym w Lublińcu), polegające chociażby na wspólnym pieczeniu ciasta. Oczywiście, odrębnym problemem mogą okazać się warunki techniczne panujące w jednostce, które pozwalają lub nie pozwalają na urzeczywistnienie tego rodzaju nagrody. Natomiast od strony normatywnej zrealizowanie przedstawionej propozycji mogłoby mieć miejsce znów w ramach odrębnego widzenia albo jako forma terapii.

Utrudnieniem dla wdrożenia tej nowej nagrody mogą okazać się względy bezpieczeństwa i organizacja funkcjonowania jednostek penitencjarnych, zwłaszcza zaś konieczność zapewnienia skuteczności w zapobieganiu wnoszenia środków odurzających na teren zakładu karnego.

Postulat wprowadzenia nowej nagrody znajduje silne oparcie m.in. w badaniach włoskich, przeprowadzonych na skazanych odbywających karę dożywotniego pozbawienia wolności. Pokazują one, że dla tej grupy najważniejszymi wartościami są: możliwość edukacji, wiara w Boga oraz rodzina. Zwłaszcza ta ostatnia wartość (kontakt z bliskimi) przywraca osadzonym poczucie godności oraz ma na nich pozytywny wpływ (Testoni et al. 2020: 5–8).

Kodeks karny wykonawczy oczywiście umożliwia skazanym w czasie widzenia konsumpcję żywności i napojów zakupionych na terenie zakładu karnego przez odwiedzających, zaś to, co nie zostanie spożyte, przekazuje się nie skazanemu, lecz osobie odwiedzającej (art. 105a § 6 k.k.w.). W przeszłości praktyka była jednak odmienna i zróżnicowana w poszczególnych jednostkach. Wydaje się, że w ramach postulatów *de lege fareda* warto rozważyć dokonanie zmiany normatywnej, tak by umożliwić skazanym zabieranie niespożytych artykułów żywnościowych do celi mieszkalnej po zakończonym widzeniu.

Uprawnienie do konsumpcji produktów zakupionych w kantynie, dokonywane w trakcie widzeń, podlega przy tym oczywistym ograniczeniom. Z mocy art. 88b § 1 pkt 9 k.k.w. w zakładzie karnym typu zamkniętego widzenia skazanych

stwarzających poważne zagrożenie społeczne albo poważne zagrożenie dla bezpieczeństwa zakładu karnego, mogą być udzielane w sposób uniemożliwiający bezpośredni kontakt z osobami odwiedzającymi, jeżeli zachodzi poważne zagrożenie bezpieczeństwa osób odwiedzających. W takich okolicznościach skazany niebezpieczny nie może spożywać artykułów żywnościowych i napojów.

Przedstawiona propozycja jest rzecz jasna zbiorem pewnych nowych pomysłów, którą należy traktować jako wskazanie kierunku, w którym warto zmierzać, mając świadomość, że być może warunki organizacyjno-porządkowe wielu jednostek penitencjarnych nie pozwalają na pełne jej urzeczywistnienie. W tym kontekście absolutną rację ma Zbigniew Lasocik, kiedy twierdzi, że więzienie nie jest miejscem przyjaznym dla innowacji i eksperymentów, jednakże nawet i ono zmienia się pod wpływem czynników zewnętrznych, takich jak przemiany kulturowe, rynek pracy czy stan budżetu państwa (Hołda 1988: 127; Lasocik 2006: 32–35), dlatego też propozycji dodania nowych nagród i ulg nie należy z góry odrzucać, jeśli wykazują one potencjał racjonalności i celowości, zakotwiczony w przywołanych uprzednio rozważaniach poświęconych roli posiłku i pożywienia w życiu każdego człowieka.

5. *Nutraloaf* jako forma tortur, okrutnego, nieludzkiego, poniżającego traktowania lub karania

Prima facie za prowokacyjne uznać można pytanie, czy wprowadzenie *nutraloaf* jako elementu kary pozbawienia wolności nie narusza zakazu stosowania tortur, okrutnego, nieludzkiego, poniżającego traktowania lub karania. Czy zarzut ten nie jest aby przesadzony?

W płaszczyźnie normatywnej, przynajmniej na poziomie deklaratoryjnym, jesteśmy w stanie zdekodować wiele norm, które gwarantują skazanemu wolność od tortur, nieludzkiego, okrutnego i poniżającego traktowania lub karania (humanitarne traktowanie), jak również poszanowanie jego godności jako człowieka.

Adekwatnych wzorców dostarcza przestrzeń prawa międzynarodowego publicznego. Tytułem ilustracji Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności w art. 3 stanowi, iż „Nikt nie może być poddany torturom ani nieludzkiemu lub poniżającemu traktowaniu albo karaniu”. Identyczny standard przewidziany został w art. 4 Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej.

Aktem szczególnej rangi jest niewątpliwie Konwencja w sprawie zakazu stosowania tortur oraz innego okrutnego, nieludzkiego lub poniżającego traktowania lub karania z dnia 10 grudnia 1984 r., która zawiera definicję terminu „tortury”. Pojęcie to oznacza każde działanie, którym jakiegokolwiek osobie umyślnie zadaje się ostry ból lub cierpienie, fizyczne bądź psychiczne, w celu uzyskania od niej lub od osoby trzeciej informacji lub wyznania, w celu ukarania jej za czyn popełniony przez nią lub osobę trzecią albo o którego dokonanie jest ona podejrzana, a także w celu

zastraszenia lub wywarcia nacisku na nią lub osobę trzecią albo w jakimkolwiek innym celu wynikającym z wszelkiej formy dyskryminacji, gdy taki ból lub cierpienie powodowane są przez funkcjonariusza państwowego lub inną osobę występującą w charakterze urzędowym lub z ich polecenia albo za wyraźną lub milczącą zgodą. Określenie to nie obejmuje bólu lub cierpienia wynikających jedynie ze zgodnych z prawem sankcji, nieodłącznie związanych z tymi sankcjami lub wywołanych przez nie przypadkowo.

Dokumentem o charakterze proceduralnym i prewencyjno-kontrolnym jest Europejska Konwencja o zapobieganiu torturom oraz niehumanicznemu lub poniżającemu traktowaniu albo karaniu z dnia 26 listopada 1989 r.

Wyróżniającym się aktem prawa międzynarodowego publicznego, jest Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych z dnia 16 grudnia 1966 r. Nie tylko statuuje on w art. 7, że „Nikt nie będzie poddawany torturom lub okrutnemu, niehumanicznemu albo poniżającemu traktowaniu lub karaniu. W szczególności nikt nie będzie poddawany, bez swej zgody swobodnie wyrażonej, doświadczeniom lekarskim lub naukowym”, lecz także zawiera normę, zgodnie z którą „Każda osoba pozbawiona wolności będzie traktowana w sposób humanitarny i z poszanowaniem przyrodzonej godności człowieka” (art. 10 ust. 1) oraz że „System penitencjarny obejmować będzie traktowanie więźniów, którego zasadniczym celem będzie ich poprawa i rehabilitacja społeczna. Przestępcy młodociani będą oddzieleni od dorosłych i traktowani stosownie do swego wieku i statusu prawnego” (art. 10 ust. 3) (Hołda 1996: 235).

W płaszczyźnie *soft law* pierwszorzędne znaczenie mają 1. i 43. Reguła Mandeli. Zgodnie z treścią pierwszej z nich:

Wszyscy więźniowie traktowani będą z szacunkiem wynikającym z ich przyrodzonej godności i wartości jako istot ludzkich. Wobec żadnej osoby uwięzionej nie będą stosowane tortury ani też inne okrutne, niehumaniczne lub poniżające traktowanie albo karanie i wszyscy więźniowie będą przed nimi chronieni. Żadne okoliczności nie mogą stanowić usprawiedliwienia dla tortur oraz innego okrutnego, niehumanicznego lub poniżającego traktowania albo karania. Przez cały czas zapewnione będzie bezpieczeństwo więźniów, dostawców usług i odwiedzających.

Natomiast zgodnie z drugą – tortury lub inne okrutne, niehumaniczne lub poniżające traktowanie albo karanie będą całkowicie zabronione jako ograniczenia lub sankcje dyscyplinarne. Elementem tej reguły jest otwarty katalog niedopuszczalnych praktyk. Są wśród nich: bezterminowe odosobnienie, przedłużone odosobnienie, umieszczenie więźnia w ciemnej lub stale oświetlonej celi, kary cielesne lub ograniczenia racji żywnościowej więźnia lub ilości spożywanej przez niego wody pitnej, kary zbiorowe. Nieco mniej precyzyjne są w tym zakresie Europejskie Reguły Więzienne, które w pkt. 60.3 podają, iż kary zbiorowe i cielesne, karanie poprzez umieszczanie w ciemnej celi i inne formy niehumanicznego i poniżającego traktowania są zakazane.

Polska Konstytucja implementuje powyższe standardy choćby w treści art. 40 („Nikt nie może być poddany torturom ani okrutnemu, nieludzkiemu lub poniżającemu traktowaniu i karaniu. Zakazuje się stosowania kar cielesnych”) i art. 41 ust. 4 („Każdy pozbawiony wolności powinien być traktowany w sposób humanitarny”). Zwornikiem dla tych postanowień jest oczywiście art. 30 („Przyrodzona i niezbywalna godność człowieka stanowi źródło wolności i praw człowieka i obywatela. Jest ona nienaruszalna, a jej poszanowanie i ochrona jest obowiązkiem władz publicznych”). Przyrodzona i niezbywalna godność człowieka jest wartością, wokół której zbudowano cały współczesny system ochrony praw człowieka i obywatela (Szymanowski 1995: 30; Dąbkiewicz 2018: 53; Lelental 2020: 42). Dopełnieniem tych postanowień jest treść art. 4 § 1 k.k.w.:

Kary, środki karne, środki kompensacyjne, przepadek, środki zabezpieczające i środki zapobiegawcze wykonuje się w sposób humanitarny, z poszanowaniem godności ludzkiej skazanego. Zakazuje się stosowania tortur lub nieludzkiego albo poniżającego traktowania i karania skazanego.

Wymierzając skazanemu karę dyscyplinarną, należy bezwzględnie kierować się tą zasadą (Lachowski 2021b: 30).

Mając na względzie monistyczną koncepcję stosowania prawa międzynarodowego (Barcz, Górka, Wyrozumska 2020: 323–324), w myśl której prawo krajowe i prawo międzynarodowe są składowymi jednego systemu prawnego, umowy międzynarodowe ratyfikowane za uprzednią zgodą, wyrażoną w ustawie, są częścią prawa krajowego, mogą być źródłem praw i obowiązków jednostki i mogą być przez nią powoływane przed organami krajowymi, zaś w przypadku kolizji, norma umowy zyskuje pierwszeństwo, jeżeli nie da się jej pogodzić z ustawą (art. 91 ust. 1 i 2 Konstytucji RP) – brak w Kodeksie dyspozycji art. 4 nie powodowałby obniżenia ochrony skazanego przed naruszeniem jego godności (Lelental 2020: 43). Podobne, aprobowane w doktrynie zapatrywanie, odnosi się do norm konstytucyjnych (Szczygieł 2009: 137; odmiennie Postulski 2013: 160). W piśmiennictwie akcentuje się jednak konieczność obecności w Kodeksie art. 4 (Dawidziuk 2009: 343).

Na tle przywołanych uprzednio norm powstaje pytanie, czy stanowią one barierę dla wprowadzenia *nutraloaf* i podobnych praktyk do polskiego systemu penitencjarnego. Wszelako ich treść nie wydaje się odbiegać co do meritum od tego, o czym stanowi 8. poprawka do Konstytucji Stanów Zjednoczonych (Garlicki 2010: 97). Otóż wydaje się, że żadna ze wskazanych norm nie jest wprost źródłem zakazu dla opisanego wcześniej zjawiska. Tortury, okrutne, nieludzkie lub poniżające traktowanie lub karanie, jak również godność – są pojęciami wieloznacznymi i podlegają procesowi nie zawsze konsekwentnej wykładni (Szczygieł 2002: 46; Szymanowski 2006: 7–8).

Tytułem ilustracji Komitet Praw Człowieka stwierdził, iż zaniechanie działań (np. celowe odmawianie jedzenia) w określonych sytuacjach stanowi naruszenie art. 7 MPPOiP, choć nie musi to pociągać za sobą automatycznego wniosku, iż doszło do stosowania tortur (Sobczak 2012: 176). Rozstrzygnięcia oparte na Pakcie Praw Obywatelskich dokonywane są *a casu ad casum*, przy braku wskazania kryteriów

delimitujących poszczególne pojęcia (Sobczak 2012: 177). Za tortury uznano kombinacje następujących zachowań: planowanie pobicia, elektrowstrząsy, oparzenia, długotrwałe wieszanie za ręce i/lub nogi, wielokrotne zanurzanie w mieszaninie krwi, moczu, wymiocin i ekskrementów, długotrwałe przebywanie w pozycji stojącej, symulowane egzekucje i amputacje, pozbawianie jedzenia lub wody (Sobczak 2012: 177–178). Na gruncie Paktu Praw Obywatelskich uznaje się za trafny zabieg polegający na wykładni całej frazy „okrutne nieludzkie i poniżające traktowanie”, gdyż przeprowadzenie linii demarkacyjnej pomiędzy poszczególnymi składowymi jest praktycznie niemożliwe (Sobczak 2012: 181–182). Komentatorzy niemieccy podkreślają, że na potrzeby wykładni art. 7 MPPOiP należy posiłkować się definicją „tortury” zawartą w art. 1 Konwencji w sprawie zakazu stosowania tortur oraz innego okrutnego, nieludzkiego lub poniżającego traktowania lub karania. Przychylają się ponadto do stanowiska, że jasne rozgraniczenie poszczególnych kategorii zachowań zabronionych, o których mowa w art. 7 ma niewielkie znaczenie praktyczne (Hofmann, Boldt 2005).

Należy jednak zastrzec, że Komitet Praw Człowieka zaliczał zachowania polegające na – biciu (nawet ciężkim), popychaniu, przetrzymywaniu w ciasnej celi bez materaca, pościeli, urządzeń sanitarnych, naturalnego oświetlenia, bez posiłków i odpowiedniej opieki medycznej, z pozbawieniem prawa do odwiedzin, bez możliwości opatrzenia ran czy wylewania na głowę zawartości wiadra z moczem – raz do kategorii poniżającego traktowania, innym zaś razem do zachowania okrutnego i nieludzkiego (Sobczak 2012: 182).

Z kolei ETPCz w swoim orzecznictwie uznaje, że nie każde złe traktowanie stanowić może naruszenie art. 3 Konwencji Europejskiej. Musi ono osiągnąć pewien minimalny poziom dolegliwości, którego ocena zależy m.in. od okresu złego traktowania, jego skutków fizycznych i psychicznych, zaś w niektórych przypadkach – płci, wieku i stanu zdrowia pokrzywdzonego (Garlicki 2010: 105; Schabas 2015: 171–172; Nowicki 2021: 453). Stwierdzenie osiągnięcia tego poziomu możliwe jest jedynie w konkretnym stanie faktycznym i nie wydaje się możliwe skonstruowanie reguły abstrakcyjnej, umożliwiającej potwierdzenie zaistnienia takiego poziomu (Królikowski, Szczucki 2016a: 988). Europejski Trybunał Praw Człowieka definiuje przy tym tortury jako umyślne (celowe i dokonane z premedytacją) nieludzkie traktowanie, powodujące bardzo poważne i okrutne cierpienia, przy czym w ocenie tego sądu pojęcie to należy odróżnić od „nieludzkiego lub poniżającego traktowania” z art. 3 Konwencji Europejskiej (Schabas 2015: 174; Nowicki 2021: 446, 455).

Podobne zapatrywania wyrażane są na gruncie wykładni art. 40 Konstytucji RP (Sarnecki 2016: 208). Niektórzy autorzy podkreślają jednak bliskoznacznosc użytych w tym przepisie sformułowań oraz niemożność precyzyjnego rozgraniczenia ich zakresów normowania i zastosowania (Florczak-Wątor 2019: 142). Inni z kolei postulują odwołanie się wprost do pojęcia „tortury” zaczerpniętego z art. 1 Konwencji w sprawie zakazu stosowania tortur oraz innego okrutnego, nieludzkiego lub poniżającego traktowania lub karania (Banaszak 2012: 263). Natomiast w ocenie Michała Królikowskiego i Krzysztofa Szczuckiego, przy wykładni wszystkich ter-

minów użytych w art. 40 odwoływać się należy do ustaleń orzecznictwa i doktryny wypracowanych dla adekwatnych regulacji prawa międzynarodowego. Ich zdaniem precyzyjne oddzielenie od siebie poszczególnych terminów nie jest konieczne (Królikowski, Szczucki 2016a: 980, 982).

Dystynkcja pomiędzy wymienionymi pojęciami w ocenie ETPCz zasadza się na „skali intensywności zadawanych cierpień”, tortury są zachowaniami bardzo drastycznymi (Sobczak 2012: 179; Schabas 2015: 175). Pojęcia te mają charakter stopniowalny i są ze sobą wzajemnie powiązane, przy czym niejednokrotnie dochodzi do wyraźnego stwierdzenia, iż dana praktyka stanowiła tortury, w celu podkreślenia, że jest to tak poważne naruszenie praw człowieka, iż wymaga ono szczególnego potępienia (Garlicki 2010: 107; Schabas 2015: 177; Nowicki 2021: 456). Natomiast nieludzkie traktowanie „polega na takim wkroczeniu w sferę integralności fizycznej i psychicznej człowieka, które nie sięgając swoją drastycznością poziomu tortury, przekracza dolegliwości w sposób nieunikniony związane ze zgodną z prawem realizacją przez funkcjonariuszy zadań i obowiązków o legitymowanym charakterze” (Garlicki 2010: 109; Nowicki 2021: 459). Przymiot nieludzkiego traktowania bardzo często przydawany jest brutalnym zachowaniom funkcjonariuszy publicznych przeprowadzających zatrzymanie lub przesłuchanie (Garlicki 2010: 110–111). Z kolei poniżające traktowanie musi polegać na takiej ingerencji w sferę integralności fizycznej i/lub psychicznej człowieka, która wywołuje u ofiary poczucie strachu, stresu i podporządkowania, będącego w stanie ją poniżyć i upodlić (Garlicki 2010: 111; Nowicki 2021: 481; na gruncie art. 40 Konstytucji RP – Banaszak 2012: 264–265; Florczak-Wątor 2016: 142; Sarnecki 2016: 209). W ocenie ETPCz dla przyjęcia poniżającego traktowania wystarczy postawienie pokrzywdzonego w sytuacji, która zarówno obiektywnie, jak i subiektywnie wzbudza w nim uczucie upokorzenia i poniżenia, albo łamie jego wolę, zmuszając do poddania się aktom ingerującym w jego integralność (np. rozebranie się do naga w obecności przedstawicieli innej płci) albo stawia go w sytuacji kłócącej się z godnością istoty ludzkiej (np. uniemożliwienie przebrania się zatrzymanemu, który w wyniku stawianego przez siebie oporu, zabrudził kałem swoje ubranie) (Garlicki 2010: 112).

W literaturze przedmiotu wskazuje się zjawiska, które mogą być traktowane jako przejawy naruszenia art. 3 Europejskiej Konwencji, a są nimi: zatłoczenie cel, nieodpowiednie warunki bytowe w celach (np. brak łóżek), nieodpowiednie warunki sanitarne w celach (np. brak bieżącej wody i toalet), niedogrzanie cel, brak światła dziennego w celach, brak odpowiedniej wentylacji, obecność brudu i robactwa w celach, brak odseparowania więźniów chorych na choroby zakaźne, brak odseparowania więźniów palących, brak lub niedostateczna długość spacerów i ćwiczeń fizycznych (Garlicki 2010: 123–124). Co istotne, udzielając odpowiedzi na pytanie, czy warunki więzienne przekroczyły „poziom nieuniknionego cierpienia”, a zatem odpowiadają pojęciu nieludzkiego lub poniżającego traktowania, ETPCz stosuje podejście kumulatywne, czyli łączną analizę wszystkich parametrów (Garlicki 2010: 124). Podobne podejście odnajdujemy w orzecznictwie Sądu Najwyższego Stanów Zjednoczonych (Sobecki 2021: 437).

Pomimo mnogości regulacji krajowych i międzynarodowych nie da się jednoznacznie przesądzić przy ich pomocy oraz przy uwzględnieniu sposobu ich wykładni, czy wprowadzenie *nutraloaf* jako kary dyscyplinarnej lub jako bazowego posiłku obowiązującego w zakładach karnych, stoi w zgodności bądź w sprzeczności z tymi unormowaniami. *Nutraloaf*, stanowiąc jeden z wielu nieakceptowalnych elementów więziennej rzeczywistości (np. niewystarczająca powierzchnia mieszkalna, ograniczenie światła w celi, obniżenie warunków zapewniających higienę osobistą itp.), mógłby zostać uznany pod pewnymi warunkami nawet za tortury. Niemniej jednak bardzo trudno jest przesądzić, czy zjawisko to posiada autonomiczny charakter, klasyfikujący go jako tortury. Nie jest przy tym także jasne i to, przy wyeliminowaniu których warunków bytowych obecność *nutraloaf* nadal implikowałaby twierdzenie, że mamy do czynienia z torturami. Wydaje się, że zjawisko to dałoby się zaklasyfikować *in abstracto* jako nieludzkie i poniżające traktowanie, lecz znów nie wolno pomijać okoliczności, że pojedynczy czynnik najczęściej nie jest wystarczający do stwierdzenia naruszenia powyższych norm. Być może najbardziej oczywiste naruszenie wskazanych unormowań nastąpiłoby wówczas gdyby *nutraloaf* został wprowadzony jako kara dyscyplinarna, wymierzana np. do 6 miesięcy i polegająca dodatkowo na pozbawieniu możliwości zakupu indywidualnych produktów w kantynie. Wówczas prawdopodobnie u skazanego mogłoby wytworzyć się poczucie absolutnego podporządkowania i zależności od zakładu karnego, połączone z poczuciem poniżenia.

Jednakże wprowadzenie *nutraloaf*, jako podstawowego posiłku w zakładach karnych, oparte na chęci redukcji kosztów funkcjonowania tych jednostek, zostałoby z dużym prawdopodobieństwem uznane za sprzeczne z przywołanymi normami. W piśmiennictwie powszechnie zaaprobowano pogląd ETPCz, iż państwo nie może powoływać się na trudności gospodarcze, brak odpowiednich środków budżetowych, czy problemy strukturalne, dla usprawiedliwienia sytuacji, w której warunki więzienne przybierają formę nieludzkiego lub poniżającego traktowania (Garlicki 2010: 124). Państwo ma obowiązek zorganizowania systemu penitencjarnego w sposób gwarantujący poszanowanie godności uwięzionych (Nowicki 2021: 447, 469). *Expressis verbis* traktuje o tym pkt 4 Europejskich Reguł Więziennych, w myśl którego warunków więziennych, które naruszają prawa człowieka osadzonych, nie można usprawiedliwiać brakiem środków. Wzmocnieniem dla tych spostrzeżeń jest treść reguły 5, która stanowi, że życie w więzieniu powinno możliwie zbliżyć się tak dalece jak to jest tylko możliwe do pozytywnych aspektów życia w społeczności ludzi wolnych, oraz reguły 6 stwierdzającej, że każda forma pozbawienia wolności powinna być wykonywana w taki sposób, aby ułatwić osobom pozbawionym wolności reintegrację w wolnym społeczeństwie. Skazany nie może zatem odbywać kary w warunkach, które uczą go roli więźnia (Migdał 2008: 269). *Nutraloaf* nie występuje w kulinarnej rzeczywistości wolnościowej jako odrębna oraz uznana potrawa. Nie można przy tym doszukać się jakichkolwiek argumentów dostarczających podstaw do twierdzenia, że spożywanie tego posiłku w warunkach izolacyjnych ułatwi osobie pozbawionej wolności reintegrację. Wprost przeciwnie, „potrawa” ta wykazuje ogromny potencjał stygmatyzujący, zwłaszcza jako sankcja dyscyplinarna.

6. *Nutraloaf* jako forma naruszenia zasady humanitaryzmu

Kolejnym spornym wątkiem jest analiza *neutraloaf* pod kątem naruszenia zasady humanitarnego traktowania człowieka. Współcześnie nie budzi bowiem najmniejszych wątpliwości, iż zasada humanitaryzmu oraz poszanowania godności ludzkiej skazanego jest podstawową i naczelną zasadą prawa karnego wykonawczego, która pozwala na formułowanie innych zasad (Królikowski, Szczucki 2016a: 983; Postulski 2017: 65).

Analizę prawną poprzedzić musi pewna istotna obserwacja. Otóż jedna z amerykańskich osobowości internetowych – Emmeline M. Cho – przygotowała na żywo *neutraloaf* według spisu składników używanych w stanie Illinois. Były one następujące (1 uncja to około 28 g): 2 uncje usmażonej i zmielonej wołowiny, po 4 uncje: szpinaku z puszki, marchewki, fasoli, przecieru jabłkowego, 1 uncja pasty pomidorowej, pół filiżanki płatków ziemniaczanych, 1 filiżanka bułki tartej, 2 uncje mleka w proszku, 1 łyżeczka sproszkowanego czosnku. Do masy nie dodaje się wody i soli. Po upieczeniu Emmeline M. Cho stwierdziła, że bochenek nie wygląda źle. Jego smak nie był odpychający i obrzydliwy. Był za to bardzo mdły (Cho 2019a). Warto dodać, że ta sama osoba zdecydowanie negatywnie oceniła smak i teksturę *neutraloaf* przygotowywanego ze składników używanych w zakładach karnych stanu Ohio (Cho 2019b).

W ocenie Emmeline M. Cho element kary tkwi w częstotliwości spożywania tego dania. Za dehumanizujące uznała zastąpienie nim każdego posiłku konsumowanego dzień w dzień przez dłuższy czas, a także pozbawienie skazanego możliwości korzystania ze sztuców. Oceniając całościowo *neutraloaf*, wysnuła przypuszczenie, że jej kurczaki pokochałyby to jedzenie oraz że negatywny element psychologiczny tego posiłku polega na zredukowaniu człowieka do statusu zwierzęcia. Warto przy tym dodać, że historia zna wiele przykładów, kiedy głód wymuszał na ludziach grabież jedzenia przeznaczonego dla zwierząt (Rzepkowska 2010: 91).

Wypowiedź Emmeline M. Cho zwraca uwagę na dwie istotne kwestie. Po pierwsze niegodziwość *neutraloaf* polega na tym, że skazanemu dostarczany jest produkt nieprzypominający typowego dania, pozbawiony walorów smakowych i często także – zapachowych. Zawiera on natomiast zgodną z przepisami prawa wartość odżywczą i kaloryczną. Po to, aby nie być głodnym i nie narazić się na konsekwencje dyscyplinarne, skazany jest zmuszony do zjedzenia *neutraloaf*. Jest przy tym niemal pewne, że gdyby każdy ze składników tego dania został mu podany osobno, wówczas konsumpcja odbyłaby się normalnie, posiłek zostałby przyjęty i zjedzony. Po drugie przejawy animalizacji skazanego należy rozpatrywać na dwóch płaszczyznach. Atypowość tego „dania” względem posiłków „ludzkich” zasadza się na okoliczności, iż wszystkie dania, których przygotowanie zakłada konieczność zmielenia na jednolitą masę wszystkich składników (np. pasztet, humus, sernik), są sporządzane według określonej receptury, a odpowiedni dobór składników głównych i dodatków, nadaje im przyjemny i pożądaný smak. Tymczasem *neutraloaf* jest po prostu blokiem składającym się ze zmiksowanej żywności i ze swej istoty nie ma smakować.

Zastanawiać może również, czy analogia wysnuta pomiędzy *nutraloaf* a jeźdzeniem przeznaczonym dla zwierząt nie wydaje się karykaturalna. Z jednej strony, analizując to, jak człowiek karmi zwierzęta hodowlane (np. krowy, owce, kozy, świnie, konie, kury, indyki, gęsi, kaczki, króliki), użytkowe (np. pszczoły, jedwabniki), ale także domowe (psy, koty) w tym amatorskie (np. żółwie, jaszczurki, węże, ptaki ozdobne, rybki akwariowe), można odnieść wrażenie, że zapewniając im precyzyjną i jednocześnie zróżnicowaną dietę, traktuje je lepiej niż niektórych przedstawicieli własnego gatunku, z powodu dostarczanych przez nie korzyści ekonomicznych, gastronomicznych lub emocjonalnych. Namacalnym tego dowodem są zarówno źródła historyczne, jak i współczesna literatura z zakresu paszoznawstwa (Jamroz 2015; Szulc 2016). Z drugiej zaś, przemysłowa hodowla zwierząt, z uwagi na chęć maksymalizacji zysków nie zawsze zorganizowana jest w sposób zapewniający adekwatne warunki sanitarne, a niejednokrotnie zwierzęta doświadczają oczywistej zbędnej cierpienia.

Emmeline M. Cho stwierdzając, iż jej kurczakom smakowałby *nutraloaf*, dała do zrozumienia, że ten rodzaj pokarmu jest adekwatny dla tego rodzaju zwierząt i zostałby im podany, ponieważ byłby przez nie przyjęty i zaakceptowany. *A contrario* z jej wypowiedzi wnioskować można, że nie podałaby kurczakom tego pokarmu, gdyby był on dla nich szkodliwy i gdyby został odrzucony jako niesmaczny.

Mając pełną świadomość delikatności i złożoności poruszonego tu zagadnienia, przywołać należy konstatację Aleksandry Tomporek, która słusznie stwierdziła: „że ocena tego co jest (nie jest) humanitarne albo niehumanitarne, szczególnie wobec nieostrego wyznaczenia zakresu pojęcia «godność ludzka», jest bardziej intuicyjna i emocjonalna niż zobiektywizowana. Trudno jest jednoznacznie określić charakter potrzeb człowieka, których zaspokojenia wymaga nakaz humanitaryzmu” (Tomporek 2009: 296). Jeszcze wcześniej ks. Józef Tischner celnie punktował, iż

Pojęcie godności człowieka nie daje się określić przy pomocy definicji. Godność człowieka jest wartością, którą się widzi i czuje, ale o której trudno jest mówić. Można jednak naprowadzić uwagę na tę wartość, wskazując na jej kontekst. Kontekstem są prawa człowieka. Godność człowieka przejawia się przez prawa, które człowiekowi przysługują (Tischner 1982: 77).

Egzemplifikacją tych mankamentów są dwa orzeczenia Trybunału Konstytucyjnego.

W wyroku z 26 maja 2008 r. (25/07 2008) derogowano przepis art. 248 § 1 k.k.w., który stanowił, że „W szczególnie uzasadnionych wypadkach dyrektor zakładu karnego lub aresztu śledczego może umieścić osadzonych, na czas określony, w warunkach, w których powierzchnia w celi na jedną osobę wynosi mniej niż 3 m². O takim umieszczeniu należy bezzwłocznie powiadomić sędziego penitencjarnego”. Trybunał uznał wówczas, że na tle art. 110 § 2 k.k.w.

Powierzchnia w celi mieszkalnej, przypadająca na skazanego, wynosi nie mniej niż 3 m². Cele wyposaża się w odpowiedni sprzęt kwaterunkowy zapewniający skazanemu osobne miejsce do spania, odpowiednie warunki higieny,

dostateczny dopływ powietrza i odpowiednią do pory roku temperaturę, według norm określonych dla pomieszczeń mieszkalnych, a także oświetlenie odpowiednie do czytania i wykonywania pracy.

Ustanowiony w art. 248 § 1 k.k.w. wyjątek budzi poważne wątpliwości m.in. w zakresie opisanego przez ustawodawcę przedziału czasowego oddanego słowami: „na czas określony”. W tym przypadku przepis nie ustanawiał bowiem maksymalnego czasu umieszczenia skazanego w celi, w której przypadało poniżej 3 m² na osobę, nie ograniczał liczby przypadków stosowania tego wyjątku wobec tej samej osoby, ani nie wyznaczał obowiązkowych przerw między kolejnymi zastosowaniami tej regulacji (2.1). Trybunał nie odrzucił jednak co do zasady możliwości czasowego osadzenia skazanych w celach o powierzchni mniejszej niż 3 m² na osobę, w sytuacjach nadzwyczajnych, takich jak np. nagły wzrost przestępstw i wyroków skazujących. Jednakże w jego ocenie zasady temporalnego umieszczenia skazanego w takiej celi powinny być wyraźnie określone, a przepisy nie mogą pozostawiać wątpliwości co do wyjątkowości sytuacji, w których to może nastąpić, maksymalnego czasu umieszczenia skazanego w mniejszej celi, dopuszczalności i ewentualnych zasad wielokrotnego umieszczania w takiej celi oraz trybu takiego postępowania (pkt 6.6). Liczne uwagi, eksponujące sprzeczność wyroku z zasadą poszanowania godności człowieka, przedstawił w swojej glosie Leszek Bosek (Bosek 2008).

W orzeczeniu tym pada znamienne stwierdzenie, że „Traktowanie «humanitarne» obejmuje coś więcej niż tylko niestosowanie tortur i zakaz traktowania okrutnego, niehumanitarnego i poniżającego, o którym mowa w art. 40 Konstytucji. Traktowanie humanitarne musi uwzględniać minimalne potrzeby każdego człowieka, z uwzględnieniem przeciętnego poziomu życia w danym społeczeństwie, i wymaga od władzy publicznej pozytywnych działań w celu zaspokojenia tych potrzeb” (pkt 6.1). Nadto Trybunał konstatawał:

nadmierne zagęszczenie w celi może samo w sobie być kwalifikowane jako traktowanie niehumanitarne, a w razie wyjątkowej kumulacji różnych niedogodności – nawet jako tortura. Ocena stopnia dolegliwości wynikającej z przeludnienia jednostek penitencjarnych, wymagająca analizy ewentualnej kumulacji także innych czynników wpływających na wartościowanie warunków przebywania, ma z natury rzeczy charakter oceny *in concreto* (pkt 6.3) (Bosek 2008: 247).

Natomiast 7 lat później, w wyroku z 31 marca 2015 r. (6/14 2015), Trybunał Konstytucyjny nie podzielił zapatrywania Rzecznika Praw Obywatelskich, iż mając na uwadze standardy międzynarodowe oraz ustawodawstwo innych państw, możliwość kąpieli raz w tygodniu jest niewystarczająca do utrzymania należytej higieny i nie może być uznana za traktowanie humanitarne, nawet jeżeli powyższa częstotliwość kąpieli zostanie odniesiona do przeciętnego poziomu życia w polskim społeczeństwie (pkt 1.4).

Kontroli poddany został wówczas m.in. § 30 ust. 3 rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 25 sierpnia 2003 r. w sprawie regulaminu organizacyjno-

-porządkowego wykonywania kary pozbawienia wolności: „Skazany korzysta co najmniej raz w tygodniu z ciepłej kąpeli. Skazany zatrudniony przy pracach brudzących korzysta z odpowiednio częstszych kąpeli. Kąpiel skazanego chorego odbywa się według wskazań lekarza”.

W ocenie Trybunału zaskarżone przepisy nie limitują liczby ciepłych kąpeli mężczyzn pozbawionych wolności do jednej w tygodniu, ale gwarantują, że skazany lub tymczasowo aresztowany co najmniej raz w tygodniu będzie korzystał z takiej kąpeli. Jednocześnie określenie przez prawodawcę częstotliwości ciepłej kąpeli jako minimum jednej w tygodniu, przy jednoczesnym wyraźnym dozwoleniu zwiększenia liczby kąpeli, nie prowadzi w ocenie Trybunału do takiego cierpienia i poniżenia skazanych, którego stopień wykraczałby poza nieunikniony stopień ograniczenia praw i wolności konstytucyjnych, związanych z wykonywaniem kary pozbawienia wolności i tym samym stanowiłby niehumanitarne, poniżające lub niehumanitarne traktowanie (pkt 5.7.1).

Aprobuując stanowisko doktryny, iż norma z art. 41 ust. 4 stanowi standard podwyższony w stosunku do art. 40 Konstytucji RP (Królikowski, Szczucki 2016a: 987) oraz stanowisko Trybunału Konstytucyjnego, iż traktowanie humanitarne wykracza poza zakaz tortur oraz okrutnego, niehumanitarnego i poniżającego traktowania lub karania, należy rozwinąć te stwierdzenia w obszarze analizowanej tu problematyki. Humanitaryzm nie może być bowiem uspokajającym czujność frazesem (Porowski 1992: 167).

Otóż nie wolno zjawiska dehumanizacji redukować w prawie karnym wykonawczym wyłącznie do praktyk, polegających na całkowitym pozbawieniu lub znaczącym ograniczeniu dostępu do żywności. Standardy narodów cywilizowanych definitywnie wykluczyły tego rodzaju mechanizmy i wydaje się, że obecnie nie ma już do nich powrotu. Polska doktryna prawa karnego wykonawczego od zawsze sceptycznie oceniała sankcje związane z żywieniem skazanego. Wielu badaczy potępiało stosowanie nieobowiązującej już dziś kary dyscyplinarnej postu (Szymanowski, Górski 1982: 157). Podobne stanowisko zajmowano w odniesieniu do ograniczenia racji żywnościowej (Tomporek 2009: 296).

Za praktykę dehumanizującą należy uznać nie tylko zmuszanie skazanego do zjedzenia czegoś niejadalnego z zasady (np. żołądź, liści lub igieł, kory, piasku, trocin itp.), ale także do konsumpcji czegoś, co ma jedynie pozór jedzenia i którego jedyną rolę jest podtrzymanie funkcji życiowych, zaś inne walory, takie jak smak, zapach, sposób przyrządzenia i podania sprawiają, że danie wywołuje obrzydzenie i niechęć. Nie chodzi zatem o to, żeby nakarmić skazanego. Idzie raczej o to, aby coś, co wywołuje u skazanego pozytywne skojarzenia, czyli spożywanie pokarmów, przestało być kojarzone z przyjemnością, lecz związane było z udręką i ohydztwem.

Warto w tym miejscu wspomnieć, że osoby pozbawione wolności wielokrotnie skarżyły się Rzecznikowi Praw Obywatelskich na to, że posiłki są im wydawane wyłącznie przez otwory podawcze w drzwiach celi mieszkalnych. Rzecznik uznał tę praktykę za formę niehumanitarnego traktowania, naruszającą godność skazanych. Trafnie wskazał, że jest to uciążliwość nadmierna i nieuzasadniona, niepozwalająca

na budowanie właściwych relacji z personelem więziennym, lecz stwarzająca warunki sprzyjające wyobcowaniu. Wydawanie posiłków powinno zatem co do zasady odbywać się przy otwartych celach. Ujawniona w skargach praktyka w ocenie Rzecznika ani nie pozwala osiągnąć celów kary pozbawienia wolności, ani nie wpływa pozytywnie na pracę resocjalizacyjną. Niestety w okresie pandemii COVID-19 opisany sposób postępowania ze skazanymi nasilił się i był chętnie wykorzystywany przez administrację niektórych zakładów karnych (Starzewski 2019; 2020).

Dodatkowym wzmocnieniem dla czynionych tu rozważań jest treść Międzynarodowego Paktu Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych z dnia 16 grudnia 1966 r., który w art. 11 uznaje: za podstawowe prawo każdego człowieka do wolności od głodu (ust. 2) oraz prawo do odpowiedniego poziomu życia człowieka i jego rodziny, włączając w to także wyżywienie (ust. 1). W piśmiennictwie kwestionuje się możliwość separacji tych dwóch kategorii normatywnych na rzecz tezy o ich integralnym powiązaniu (Jaraczewski 2018: 544), choć spotkać można i takie stanowiska, które odróżniają prawo do bycia wolnym od głodu, od prawa do właściwego wyżywienia. Małgorzata Korzycka akcentuje właśnie, że prawo do bycia wolnym od głodu stanowi odrębne prawo wyrażone w art. 11 ust. 2 Paktu Gospodarczego, co oznacza, że zawiera się ono w prawie do odpowiedniej żywności, ale nie wyczerpuje całej jego treści (Korzycka, Wojciechowski 2017: 496, 510). Pierwsze prawo bywa określane jako standard minimum, drugie zaś jako standard podstawowy (Śniadach 2017: 280).

Prawo do odpowiedniego wyżywienia jest prawem do pozyskania pożywienia w sposób nieurągający godności człowieka oraz prawom i wolnościom jednostki, zobowiązując jednocześnie Państwa-Strony Paktu do stworzenia warunków sprzyjających do produkcji, zakupu bądź innych sposobów nabycia adekwatnego pożywienia (Jaraczewski 2018: 544–545).

W literaturze przedmiotu odróżnia się niekiedy pojęcia *food* i *nutrition*, jednakże najczęściej są one używane zamiennie, stąd też można uznać, że *right to adequate food* i *right to adequate nutrition* są wyrażeniami synonimicznymi (Srogosz 2020: 204).

Prawo do odpowiedniej żywności definiuje się najczęściej, posługując się propozycją Jeana Zieglera – specjalnego sprawozdawcy ONZ do spraw odpowiedniej żywności. Zgodnie z jego zapatrywaniem jest to prawo do stałego, trwałego i nieograniczonego dostępu, bezpośrednio lub za pośrednictwem zakupów finansowych, do ilościowo i jakościowo odpowiedniej i wystarczającej żywności odpowiadającej tradycjom kulturowym, do których przynależy konsument, i które zapewnia fizyczne i psychiczne, indywidualne i zbiorowe, satysfakcjonujące i godne życie wolne od strachu (Ziegler et al. 2011: 15).

Prawo do odpowiedniego wyżywienia jest przy tym jednoznacznie łączone z godnością człowieka (Śniadach 2017: 281; Srogosz 2020: 198, 201; Śniadach 2020: 169). W Polsce do tej pory gwarantem tego prawa okazywał się Rzecznik Praw Obywatelskich, interweniujący w sprawie skarg osób skazanych w zakresie dostępności do wyżywienia zgodnego z wymogami religijnymi i kulturowymi w jednostkach penitencjarnych (Jaraczewski 2018: 562). Należy przyjąć, że skoro na gruncie wykładni Paktu Gospodarczego podkreśla się konieczność dostępno-

ści fizycznej żywności, oznaczającej jej osiągalność dla podmiotów szczególnie narażonych na przeszkody w pozyskiwaniu żywności, do których zalicza się m.in. niemowlęta i małe dzieci, osoby starsze, niepełnosprawne, cierpiące na przewlekłe problemy zdrowotne i chore psychicznie (Jaraczewski 2018: 553), to nie wydaje się niezasadne zaliczenie do tej kategorii wszystkich osób, które zarówno faktycznie, jak i legalnie zostają pozbawione wolności, i nad którymi opiekę przejmuje państwo.

Mając na względzie powyższe ustalenia, należy przyjąć, że skazany powinien otrzymywać posiłek przyzwoity w znaczeniu: „czyniący zadość wymaganiom moralnym” (Doroszewski 1965: 679), „obyczajowym” (Bralczyk 2008: 680) oraz „odpowiedni, właściwy, godziwy, należny, dostateczny” (Doroszewski 1965: 679; Dubisz 2006a: 831), „nie budzący zastrzeżeń” (Szymczak 1992a: 1067), czyli inaczej godziwy, a zatem: „słuszny, uczciwy” (Doroszewski 1960: 1216; Szymczak 1992b: 675; Bralczyk 2008: 210), „należyty” (Dubisz 2006b: 1041). Pojęcie to nie redukuje posiłku tylko do jego zgodności z: minimalnym zapotrzebowaniem kalorycznym, ilością określonych składników odżywczych (białek, tłuszczów, węglowodanów), sytuacją zdrowotną, rodzajem wykonywanej pracy, wiekiem czy płcią. Odwołanie się do „godziwości” powinno zapewnić silniejszy (nie tylko semantycznie) związek z przyrodzoną i niezbywalną godnością człowieka. Godziwe mogą być bowiem: zarobki, zyski, zapłata, dochód, rozrywka czy warunki życia (Szymczak 1992b: 675; Dubisz 2006b: 1041). Do pojęcia przyzwoitego posiłku odwołuje się również Wojciech Rożdżeński, rekonstruując standard prawidłowego żywienia pacjenta w świetle aktualnej wiedzy medycznej (Rozdżeński 2019: 86–88).

Posiłek musi być uczciwy, przynajmniej w dwóch płaszczyznach. Nie może być zmanipulowany, np. co do ilości występujących w nim składników odżywczych i wartości kalorycznej, oraz musi być prawdziwy, tzn. musi być posiłkiem takim, jaki konsumowany jest w warunkach wolnościowych, nie może jedynie udawać posiłku.

Oczywiście tak opisany standard żywienia skazanych nie jest wolny od pewnych mankamentów. Przymiotnik „przyzwoity” oznacza często „taki jak należy” (Szymczak 1992a: 1067; Dubisz 2006a: 831; Bralczyk 2008: 680), zaś „godziwy” to „zgodny z oczekiwaniami” (Dubisz 2006b: 1041), co wymusza znalezienie punktu odniesienia. Obiektywny i generalny charakter budowanego standardu zostaje przez to nieco osłabiony. Jeśli jednak uwzględni się, że prawo do odpowiedniej żywności zależy od poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego państwa (Srogosz 2020: 205) oraz że polski prawodawca zarówno na poziomie ustawy i rozporządzenia zapewnia osadzonemu (co prawda „w miarę możliwości”, ale jednak) posiłki zgodne z wymogami religijnymi i kulturowymi, to wydaje się, że ujarzmiona zostaje możliwość nadmiernej relatywizacji pojęcia „odpowiedniości”.

Oczywiście Kodeks karny wykonawczy nie operuje pojęciem „przyzwoitego/godnego posiłku”. Nie oznacza to jednak, że skazany nie ma prawa do otrzymania właśnie takiego posiłku. W Kodeksie nie odnajdziemy zresztą wielu, wyrażonych *expressis verbis* „przyzwoitych” praw skazanego, takich jak np. prawo do przyzwoitej odzieży, prawo do przyzwoitego kąpaka sanitarnego czy prawo do przyzwoitych zajęć kulturalno-oświatowych. Trudno jednak przyjąć, że prawa te są rzeczywiście reali-

zowane, jeżeli zimą skazany otrzymuje odzież, która nie gwarantuje zabezpieczenia przed chłodem, system sanitarny zredukowany jest do wiadra lub dziury w ziemi, zaś zajęcia kulturalno-oświatowe sprowadzają się wyłącznie do gier karcianych. Konieczność uszczegółowienia standardu w tym przypadku wynika z antropologicznych i psychologicznych aspektów procesu żywienia (przedstawionych na początku niniejszego artykułu), zwłaszcza w warunkach izolacji penitencjarnej. Ponadto nie należy tracić z pola widzenia faktu, że nie tylko rzeczywista nieobecność tego rodzaju praw, ale również wadliwa ich realizacja (organizacja w niewłaściwej formie) może zostać zakwalifikowana jako poniżające traktowanie.

Należy zwrócić uwagę, że posiłki podawane skazanym w polskich zakładach karnych bardzo często zgodne są ze standardem godziwości/przyzwoitości. Jadłospisy uwzględniają wymogi rozporządzenia w sprawie wyżywienia osadzonych, dotyczące: odpowiedniej ilości kalorii oraz poszczególnych składników odżywczych, dziennej stawki żywieniowej, a także rodzaju diety. Nie jest to zatem wymaganie niemożliwe do spełnienia. Teza ta znajduje potwierdzenie w treści jadłospisów Zakładu Karnego w Potulicach. Jest to jednostka dla skazanych mężczyzn odbywających karę pozbawienia wolności po raz pierwszy. Analiza dostępnych jadłospisów przedstawiona została w załączniku do niniejszego artykułu. Zakład Karny w Potulicach jest jedyną jednostką, która udostępniła w Biuletynie Informacji Publicznej (Potulice b.d.) prawie kompletny wykaz jadłospisów za rok 2020. Choć brakuje wykazu posiłków m.in. za miesiąc grudzień, to jednak dostrzec można, że jednostka ta starała się dostosować do norm kulturowych i religijnych dominującego wyznania chrześcijańskiego w Polsce – śniadanie we Wielkanoc i w Poniedziałek Wielkanocny – wyglądało inaczej niż standardowe posiłki.

Porównując jadłospisy z Zakładu Karnego w Potulicach, z tym, co zgodnie z badaniami (Domański et al. 2015) Polacy najchętniej wybierają w ramach śniadania, obiadu i kolacji, zaobserwować można pewne różnice, jednakże nie są one znaczące. Posiłki skazanych nie są lustrzanym odbiciem tego, co jest dostępne na wolności, niemniej liczba podobieństw zdecydowanie przewyższa liczbę różnic. Wśród tych ostatnich można zwrócić uwagę na następujące odmienności. Przykładowo, stosunkowo mało obywateli polskich konsumuje dżemy, miody, kremy orzechowe i czekoladowe (Domański et al. 2015: 62), tymczasem właśnie to dżemy stanowiły jeden z głównych dodatków do śniadań i kolacji w jadłospisach analizowanego zakładu karnego. Ponadto społeczeństwo polskie zaczyna traktować zupę jako opcję alternatywną względem innych dań. Innymi słowy, zupa przestaje być koniecznym elementem drugiego dania (Domański et al. 2015: 68). Jeśli jednak zupa jest podawana w ramach obiadu, wówczas dominuje rosół (zwłaszcza w niedzielę) i pomidorowa, zaś drugie danie to najczęściej kotlet schabowy albo mielony oraz ziemniaki (Domański et al. 2015: 228; Nowacki 2018: 35–44). Ciągłe jednak istotną cechą kultury kulinarnej w Polsce jest konsumowanie tradycyjnych potraw oraz utrzymujący się zwyczaj spożywania posiłków z rodziną. Na jedzenie w domu kolacji wskazywało 91,6% respondentów, obiadu 87,1% respondentów, zaś śniadania 82,7% (Domański et al. 2015: 228, 232). Wniosek ten ma fundamentalne znaczenie dla rozważań, dokonanych w niniejszym opracowaniu.

Posiłki w Zakładzie Karnym w Potulicach, choć skromne, są jednak zgodne z tymi, które dostępne są na wolności. W jadłospisach pojawia się pewne zróżnicowanie potraw i widać starania co do uwzględnienia produktów sezonowych, takich jak np. zielone ogórki. Patrząc całościowo na wszystkie jadłospisy, mimo ewidentnych starań ze strony intendencji, mogą one wydawać się monotonne. Występuje w nich, co prawda, duże zróżnicowanie, np. wśród kiełbas, jednakże nie ma podanego ich składu. I nie chodzi o to, żeby „kiełbasa podwawelska” pochodziła z królewskiego stołu, ale żeby za każdym razem nie była to ta sama kiełbasa kiepskiej jakości, ukryta jedynie pod inną nazwą.

Realizacja postulatu zapewnienia skazanemu prawa do godnego posiłku wymaga ponad wszelką wątpliwość zwiększenia nakładów finansowych. Zgodnie z obecnymi regulacjami rozporządzenia w sprawie wyżywienia osadzonych, stawka żywieniowa jest tak niska (dla posiłku podstawowego wynosi tylko 4 zł), że już przy obecnym poziomie inflacji coraz trudniej jest zapewnić wartościowe posiłki. Należy jedynie przypuszczać, że Służba Więzienna boryka się z coraz większym kłopotem związanym z wykonaniem zobowiązań, nałożonych na nią we wskazanym rozporządzeniu. Problem potęguje się w przypadku skazanych, którzy nie otrzymują paczek żywnościowych i nie posiadają środków finansowych na zakupy w kantynie, gdyż nie mają wsparcia finansowego z zewnątrz, nie pracują odpłatnie lub nie otrzymują niektórych świadczeń socjalnych (renty lub emerytury). Brak dostępności określonych produktów w kantynach zakładów karnych był przedmiotem wystąpienia Rzecznika Praw Obywatelskich do Dyrektora Generalnego Służby Więziennej w 2022 r. (Starzewski 2022).

Polski system penitencjarny systematycznie stara się zmniejszać różnice pomiędzy światem za murami zakładu karnego i światem ludzi wolnych, dlatego też odmowa wprowadzenia *nutraloaf*, podyktowana chęcią zapewnienia skazanym wyłącznie godziwych posiłków, staje się silniejsza przy uwzględnieniu kolejnej perspektywy. Jednostki penitencjarne już niebawem będą się zmagać z nowymi wyzwaniami, które mogą się okazać obszarem szczególnie wrażliwym na naruszenie zasady humanitaryzmu. Otóż opierając się na danych demograficznych osób pozbawionych wolności, Teodor Szymanowski wyliczył, że wzrost liczby osób najstarszych wiekiem (tj. w wieku 64 lat i więcej), na podstawie statystyk z lat 1997, 2003, 2016 i 2018, zwiększył się 8,5 razy. Autor ten zakładał, że proces starzenia się populacji skazanych będzie postępował (Szymanowski 2019: 483, 485). Jest to o tyle istotne, że uzębienie resztkowe, bądź jego brak jest uznawany za formę niepełnosprawności, która dotyka znacznego odsetka osób starszych (Barczak, Palczewska-Komsa, Buczkowska-Radlińska 2016: 103). Z dotychczasowych ustaleń wynika, że aby zachować funkcjonalność narządu żucia, potrzebny jest kontakt zwarciowy co najmniej 20 zębów przeciwstawnych, naturalnych lub sztucznych. Jest to kryterium kliniczne przyjęte przez Światową Organizację Zdrowia (Barczak, Szmidt, Buczkowska-Radlińska 2016: 1030). Tymczasem u osób w wieku senioralnym oprócz konieczności stosowania ruchomych uzupełnień protetycznych, całkowitych lub częściowych, pogarsza się stan jamy ustnej z powodów takich jak:

częstsze występowanie chorób przewlekłych, mniejsza zręczność przy wykonywaniu zabiegów higienicznych, zaniedbania higieniczne oraz fizjologiczne procesy zmian (np. starcie zębów, recesje dziąseł, próchnicowe w okolicy przyszyjkowej i korzenia, choroby przyzębia) (Knychalska-Karwan 2009: 3–4). Zjawisko to wymusza konieczność modyfikacji jadłospisu w jednostkach penitencjarnych. Ważne będą zatem nie tylko zmiany w obrębie doboru konkretnych składników odżywczych, ale także ich pokrojenie na mniejsze kawałki, ponieważ zmniejszy się zdolność do konsumpcji niektórych produktów, głównie twardych i włóknistych. Ofiarowanie bowiem bezzębnemu i pozbawionemu protezy skazanemu produktowi, którego nie może ugryźć, przy jednoczesnym pozbawieniu go narzędzi umożliwiających krojenie, może zostać uznane za przejaw poniżającego i niehumanitarnego traktowania.

Podsumowanie

Obszar prawa penitencjarnego w Stanach Zjednoczonych, z niewyjaśnionych do końca przyczyn, usposabia judykaturę do wyrażania stanowisk barwnych i skrajnych jednocześnie. Ilustrują to dobrze wypowiedzi dwóch sędziów Sądu Najwyższego tegoż kraju. Z jednej strony w uzasadnieniu wyroku w sprawie *White v. McDonnell* z 26 czerwca 1974 r. (USSC 1974) sędzia Byron White stwierdził, że pomiędzy Konstytucją USA a więźniami tego kraju nie ma żelaznej kurtyny. Konsekwencją tego zapatrywania było przyjęcie poglądu, że skazani pozostają cały czas obywatelami, choć ich konstytucyjne prawa i wolności mogą zostać ograniczone z uwagi na specyfikę reżimu więziennego, któremu zostali poddani zgodnie z prawem. Z drugiej strony w wyroku w sprawie *Rhodes v. Chapman* z 15 czerwca 1981 r. (USSC 1981) sędzia Lewis F. Powell Jr. konstatował, że Konstytucja USA nie nakazuje budowy i utrzymania wygodnych więzień, które wolne byłyby od dyskomfortu.

Te, i wiele innych, podobnych myśli, pokazują, jak trudne jest wypracowanie standardu wykonywania kary pozbawienia wolności. Stworzenie dobrych praktyk i czytelnych norm jest w tym obszarze szczególnie pożądane, gdyż zwiększa bezpieczeństwo zarówno skazanych, jak i pracowników służby więziennej oraz stanowi ochronę systemu penitencjarnego przed zgubnym wpływem populistów. Jak trafnie bowiem zauważył sędzia Thurgood Marshall w swoim zdaniu odrębnym do orzeczenia *Rhodes v. Chapman*, przywołanego w poprzednim akapicie, społeczeństwo chętnie przyjmuje tzw. uproszczoną filozofię penologiczną, w myśl której, jeśli zamkniemy drzwi więzienia i wyrzucimy do niego klucze, to nasze ulice będą w jakiś sposób bezpieczne.

Nie jest demaskacją stwierdzenie, że w literaturze przedmiotu na dobre zdomowały się opinie: że więzienia jako instytucji całkowicie zlikwidować się nie da, a dla niektórych kategorii sprawców jest ono środkiem w praktyce niezastąpionym (Migdał 2011: 435–436) oraz że skazany ma znikome szanse na to, że w zakładzie karnym stanie się lepszym człowiekiem (Bałandynowicz 2010: 17). Nie utraciły przy tym nic ze swojej paradoksalności słowa Stanisława Paweli, że „więzienie ciągle pozostaje koniecznym złem jako najbardziej represyjny środek, nieodzowny i w miarę skuteczny w zwalczaniu najgroźniejszych form przestępczości” (Pawela 1999: 209), podobnie jak celna wypowiedź Moniki Płatek, że „współcześnie, aż nazbyt dobrze wiadomo jest, że liczba przestępstw i liczba więźniów mają ze sobą niewiele wspólnego, poza tym, że im więcej osób zostanie skazanych na pozbawienie wolności, tym więcej do więzienia powróci” (Płatek 2013: 830).

Pozostając przy jedzeniu, które wykazuje spory potencjał metaforyczny, zapewne zgodzilibyśmy się, że zepsuty owoc włożony do lodówki, po kilku dniach nie stanie się z powrotem zdalny do spożycia. Procesy gnilne nadal będą w nim postępowały wolniej lub szybciej. Gorzki posmak mają w tym kontekście słowa Michała Porowskiego, że „każda kara jest odwetowa *de facto*, a poprawcza jedynie w nadziei” (Porowski 1992: 177). Więzienie nie jest zatem nawet lodówką, ponieważ nie zapewnia optymalnych warunków dla „zdrowych owoców”.

Z uwagi na specyfikę instytucji totalnej, jaką niewątpliwie jest zakład karny, wiele potrzeb skazanego ulega w trakcie izolacji deprywacji, stąd też obowiązkiem państwa, które przejmuje nad nim i opiekę i kontrolę, jest zapewnienie zaspokojenia niektórych z tych potrzeb. Jądem problemu jest to – o które potrzeby chodzi i w jakim zakresie mają być one zaspokojone. Z mocy art. 102 pkt 1 k.k.w. skazany ma prawo do odpowiedniego, ze względu na zachowanie zdrowia, wyżywienia, zaś art. 109 § 1 k.k.w. stanowi o tym, że skazany otrzymuje trzy razy dziennie napój i posiłki o odpowiedniej wartości odżywczej, w tym co najmniej jeden posiłek gorący. Wydaje się, że wyżywienie i posiłek są czymś więcej niż tylko żywnością surową lub nieprzetworzoną. Innymi słowy, żywność to jeszcze ani nie posiłek, ani wyżywienie. Zatem obowiązek administracji więziennej zapewnienia wyżywienia osobom pozbawionym wolności wynika z posiadania przez państwo monopolu na *ius puniendi* (Gajdus, Gronowska 1998: 93) i jest czymś więcej niż tylko dostarczeniem produktu, który dopiero ma zostać poddany obróbce.

Rekonstrukcja standardu wyżywienia skazanych nie jest zabiegiem prostym. Wypowiedzi różnych sądów i trybunałów wcale nie muszą przyczyniać się do wyklarowania określonych wzorców. Próbkę tego zjawiska, dostarczyły wyroki niektórych sądów powszechnych w Stanach Zjednoczonych, przywołane w sprawach dotyczących *nutraloaf*. Stanowiska judykatury są jednak konsekwencją wykładni określonych norm, tak o charakterze krajowym, jak i międzynarodowym. Analiza, dokonana w niniejszym opracowaniu, dostarczyła jednak wielu różnorodnych argumentów, przemawiających za odrzuceniem praktyki *nutraloaf*, jako niemieszczącej się w standardzie żywienia osób pozbawionych wolności. Oczywiście poczynione rozważania miały charakter wyłącznie antycypacyjny. Znamienne okazało się

natomiast, że to normy o charakterze *soft law* umożliwiają precyzyjniejsze zrekonstruowanie standardu żywieniowo-aprowizacyjnego. Dzięki Regułom Mandeli i Europejskim Regułom Więziennym (w doktrynie podkreśla się, że zwłaszcza te ostatnie stanowiły i nadal stanowią ambitniejszy standard w stosunku do reguł ONZ – Migdał 2008: 268) możliwe jest przekonujące zakwestionowanie *nutraloaf* jako sankcji dyscyplinarnej oraz jako podstawowego posiłku podawanego skazanym w zakładach karnych. Standard jest w tym przypadku odtwarzany nie tylko na podstawie norm, które wprost traktują o żywieniu, lecz także na podstawie reguł będących swoistą częścią ogólną. Zaliczyć do nich można przede wszystkim: nakaz zbliżania warunków izolacji do warunków życia w społeczeństwie, tak dalece jak to jest tylko możliwe oraz dyrektywy, w myśl których: każde pozbawienie wolności ma być tak ukształtowane, aby ułatwić osobom pozbawionym wolności reintegrację w wolnym społeczeństwie; brak środków (w tym finansowych) nie uzasadnia warunków więziennych naruszających prawa człowieka; restrykcje nałożone na osoby pozbawione wolności mają być ograniczone do koniecznego minimum i proporcjonalne do uzasadnionego celu, dla którego zostały nałożone.

Niezależnie zatem od tego, czy mówimy o dawnych „czasach chleba i wody”, czy też o „czasach minimalnej różnorodności produktów”, żywność więzienna nie powinna współcześnie stanowić części tzw. karnego arsenału (*punitive armoury*) doświadczania więziennego (Earle, Phillips 2012: 144). W cywilizowanym systemie penitencjarnym nie ma już miejsca na wiele dawnych sankcji dyscyplinarnych, w tym zwłaszcza kar stygmatyzujących. Deklarowanie resentymentu do nich – jest nie na miejscu.

Funkcją jedzenia nie jest i nigdy nie było wyłącznie zaspokojenie głodu. Pokarmy i ich klasyfikacje, a także ich aksjologia okazywały się skutecznymi i silnie stygmatyzującymi aspektami praktyki społecznej. Jedzenie było i jest nacechowane komunikacyjnie, zdradza systemy wartości, wskazuje na regulacje kulturowe, ale i symboliczne czy religijne uzasadnienia. Stąd też kuchnia uznawana jest za strukturę długiego trwania, która zmienia się niepostrzeżenie i powoli, budując podstawę kulturowej tożsamości, wyznaczając ramy postrzegania świata oraz standardy percepcyjne i aksjologiczne.

Nutraloaf to niebezpieczne narzędzie, które generować może postawy radykalne i aprobujące, stając się orężem w ręku populistów penalnych. Dzieje się tak prawdopodobnie dlatego, że ma on zakomponowany w sobie pozór działania racjonalnego. Skazany otrzymuje posiłek, dzięki czemu ma dojść do zaspokojenia jego potrzeb w zakresie bezpieczeństwa bycia wolnym od głodu. Jednocześnie z uwagi na brak walorów smakowych, posiłek jest niemożliwy do zjedzenia.

Dla populistów *nutraloaf* lokuje się gdzieś pomiędzy nieakceptowalną już obecnie karą postu albo stygmatyzującą karą skrócenia włosów lub ogolenia głowy a możliwością narzucenia skazanemu jednolitego ubioru. Należy przy tym pamiętać, że sankcje w postaci postu i golenia głowy lub skrócenia włosów były konsekwentnie odrzucane przez polskich przedstawicieli prawa penitencjarnego (Śliwowski 1980: 77, 82; Szymanowski, Górski 1982: 157). Natomiast głód w ocenie Jerzego Śliwowskiego, jako czynnik natury biologicznej, w aspekcie fizycznym może

konkurować tylko z bólem. Wywołuje on niepotrzebną gorycz i ból u skazanego, poważnie utrudniając oddziaływanie wychowawcze (Śliwowski 1976: 44).

W orzecznictwie ETPCz ogolenie więźniowi głowy zostało uznane za przymusową zmianę wyglądu, będącą poniżającym traktowaniem. Trybunał uznał, że osoba znajdująca się w takim położeniu ma poczucie zamachu na jej godność (Nowicki 2021: 483–484).

Natomiast obowiązek noszenia stroju więziennego przez osadzonego nie może być uznany za poniżające traktowanie. ETPCz uznał, że chociaż wymóg noszenia przez osadzonych ubrań więziennych może być postrzegany jako ingerencja w ich integralność osobistą, to niewątpliwie jest on oparty na uzasadnionym celu w postaci ochrony interesów bezpieczeństwa publicznego oraz zapobiegania zamętowi publicznemu i przestępczości. Europejskie Reguły Więzienne wskazują, że nieosądzeni więźniowie mają prawo do noszenia własnych ubrań, jeśli są one odpowiednie do noszenia w więzieniu (97.1). Ciągłe aktualne pozostaje przesłanie poprzednio obowiązujących reguł, zgodnie z którym odzież nie powinna w żaden sposób poniżać i upokarzać skazanego. Nie powinna także zawierać elementów identyfikujących, zwłaszcza gdy skazany opuszcza zakład karny, np. w celu udania się do sądu lub do pracy poza jednostką (Szczygieł 2002: 61).

Niestety brak rzetelnej i przejrzystej dyskusji ułatwia zabiegi manipulacyjne. Populistom penalnym, wspierającym pomysł modyfikacji posiłków podawanych skazanym, znacznie łatwiej jest sięgnąć do założeń doktryny *less eligibility*, obostrzając ją odpowiednio. Niewykluczone jest także instrumentalne uciekanie się do argumentów religijnych, jak choćby do fragmentu Drugiego Listu do Tesaloniczan św. Pawła Apostoła: „Kto nie chce pracować, niech też nie je!”. Można przez to skuteczniej osiągnąć rezultat w postaci zohydzenia grupy osób wykluczonych i niepostrzeżenie podważyć fundamenty religijne zawarte w przykazaniu miłości bliźniego. Odwołanie się z resztą do tej wypowiedzi apostoła zakłada, że skazani nie chcą pracować, pomimo że mają taką możliwość. Tymczasem nie zawsze jest to prawda. Komentatorzy Biblii są przy tym zgodni, że słowa św. Pawła są odpowiedzią na postawę niewielkiej grupy chrześcijan w Tesalonice, która „w przekonaniu, że dzień Pański już nadszedł, porzuciła pracę i codzienne obowiązki”. Tymczasem praca jest obowiązkiem wszystkich chrześcijan, którzy mogą i powinni pracować (Stępień 1979: 234). Apostoł „nie potępia tych, którzy jedzą, nie pracując, lecz tych, którzy spożywają chleb kosztem innych, a sami próżnują ze względu na błędne pojmowanie nauki o ponownym przyjściu Chrystusa” (Szojda 2009: 435).

Populistom nie wystarczy fakt, że w sytuacji kryzysu państwa – głód lub ograniczenie racji żywieniowych zawsze w pierwszej kolejności dotyka najsłabszych: bezdomnych, pacjentów (w tym pacjentów psychiatrycznych) i oczywiście skazanych (Herling-Grudziński 2017: 205). Z powyższych względów wydaje się, że nie do utrzymania są poglądy nakazujące w procesie wykładni norm (konstytucyjnych lub ustawowych) odwoływanie się do aprobowanych w społeczeństwie miar sprawiedliwości, nawet jeśli pojęcie godności odnosi się do innego centralnego pojęcia – mianowicie dobra wspólnego z art. 1 Konstytucji RP (Bosek 2008: 249).

Dla dokonania oceny *nutrалоaf* bardziej przydatne mogą okazać się spostrzeżenia Karla Mannheima, który rozważając aksjologiczną ocenę instrumentalizacji prawa, proponował jako miernik odpowiedź na pytanie: czy prawodawca, wprowadzając określoną regulację, zmierza do godnych aprobaty celów za pomocą akceptowanych środków, czy też nie. Innymi słowy: czy prawo w jego ręku jest elementem planowania dla wolności, będące eksperymentowaniem i testowaniem każdego mechanizmu pod kątem jego specyficznej przydatności, celowości i łatwości kontroli przez system demokratyczny, czy też jest instrumentarium budowy społeczeństwa totalitarnego (Mannheim 1951: 195).

Dla antropologa jedzenie jest ostatecznie relacją pomiędzy człowiekiem a nie-człowiekiem (przedmiotem, rośliną, zwierzęciem) oraz relacją człowieka wobec samego siebie (przejawiającą się w praktykach cielesnych, higienicznych czy zdrowotnych) (Kopczyńska 2021: 39). Należy zgodzić się z uwagami Ewy Kopczyńskiej, sformułowanymi na tle badań dotyczących m.in. placówek opiekuńczych świadczących pomoc osobom w kryzysie bezdomności. Przypuszczalnie, tak jak w przypadku beneficjentów przywołanych placówek, tak i w odniesieniu do skazanych, posiłek jest lub może stać się ciągiem zdarzeń, wydobywającym człowieka ze stanu degradacji fizycznej, duchowej i ogólnozyciowej, może stwarzać możliwość poprawy sytuacji oraz zbudować lub odbudować relacje ze światem. Inaczej smakować będzie posiłek podany z szacunkiem, inaczej zaś podany na zasadzie „masz i żryj”. Okazuje się, że to pozażywnieniowy naddatek przesądza o wartości udzielanej pomocy, jej celowości i skuteczności. Jedzenie przygotowane starannie i z uwagą spotyka się z wdzięcznością i nie jest przyjmowane jako jałmużna, lecz jako dar (Kopczyńska 2021: 150). W ocenie autorki definiowanie jedzenia poza kryterium sytości można uznać za rodzaj strategii naprawczej istniejącego systemu żywieniowego (Kopczyńska 2021: 151). Pożądane byłoby zbadanie, czy znajduje ona zastosowanie do innej grupy, np. osób pozbawionych wolności.

Zakład karny jest jedną z najdroższych form kontroli społecznej, stąd też sięganie do jego potencjału powinno być jak najrzadsze i nie powinno prowadzić przy tym do powiększania skali szkód społecznych (Płatek 2007: 266). Teza ta znajduje odzwierciedlenie w informacji Najwyższej Izby Kontroli, iż koszt miesięcznego utrzymania jednego skazanego w latach 2015–2018 (I półrocze) wynosił około 3500 zł (NIK 2019), zaś z ustaleń medialnych wynika, że w 2021 r. kwota ta wyniosła około 4930 zł (Ciszak 2021).

Nie byłoby zatem dobrze, gdyby miejsce to stało się dodatkowo przestrzenią do przeprowadzania eksperymentów żywieniowych, takich jak *nutrалоaf*. Ustawodawcy i organom wykonawczym nie wolno ignorować podmiotowego charakteru osób pozbawionych wolności. Ich cierpienie osobistych związanych z izolacją nie należy dodatkowo potęgować (Królikowski, Szczucki 2016b: 1005; Wzorek 2019: 276). Współczesne postępowanie ze skazanym powinno być wolne od wszelkich elementów mogących wywołać przypuszczenie, że występuje on w roli poddanego czy niewolnika (Poklewski-Kozieli 1986: 198; Szymanowski, Świda 1998: 147). Osoby pozbawione wolności zachowują wszystkie swobody, których nie zostały pozbawione mocą orzeczenia sądowego (Płatek 2007: 264), w tym prawa do takiego posiłku, jaki jest dostępny na wolności.

Systemy penitencjarne na całym świecie już niebawem będą musiały zmierzyć się z nowymi wyzwaniami. Projektowane zmiany, uwzględniające nowe zjawiska, powinny być koherentne z postanowieniami prawa międzynarodowego oraz krajowymi regulacjami konstytucyjnymi. Należy zatem unikać wprowadzania takich unormowań, które podważyłyby tę zgodność i spójność (Szymanowski 2006: 25). *Nutraloaf* niewątpliwie może doprowadzić do pogłębienia wyobcowania skazanego i jest bardzo wątpliwym składnikiem rzeczywistości więziennej. Uznając jego niehumanitarny charakter, należy pamiętać, że instytucje obarczone takim zarzutem prowokują, a niekiedy wręcz stymulują wadliwe ukształtowanie postępowania wykonawczego (Tomporek 2009: 295–296). Niestety mylił się Leszek Garlicki, kiedy twierdził, że „niehumanitarny i poniżający charakter na pewno należałoby przypisać karom o wymyślnym charakterze, ale ma to już dzisiaj znaczenie czysto historyczne” (Garlicki 2010: 116).

Niniejsze rozważania warto zamknąć pytaniem, które jeden z osadzonych skierował do dwóch izraelskich badaczy: „Are we less human than you?” (Einat, Davidian 2019: 134). U źródeł tej wątpliwości leżała dostrzegalna różnica pomiędzy posiłkami, jakie otrzymywali skazani, i tymi, które podawano funkcjonariuszom służby więziennej.

Oświadczenie w przedmiocie konfliktu interesów

Autor zgłaszanego artykułu oświadcza, że nie istnieje konflikt interesów. Tzn. autor (albo jego pracodawcy lub sponsorzy) nie mają jakiegokolwiek bezpośredniego lub pośredniego finansowego, prawnego lub zawodowego interesu albo związku z innymi organizacjami lub instytucjami, które mogą mieć wpływ na omawiane w tekście badania.

Finansowanie

Autor ujawnił otrzymanie wsparcia finansowego na badania, autorstwo i/lub publikację artykułu. Artykuł jest efektem badań podjętych w ramach realizacji projektu badawczego „Standardy respektowania prawa do wolności religijnej osób osadzonych w zakładach karnych, aresztach śledczych oraz młodzieżowych ośrodkach wychowawczych i zakładach poprawczych”, sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji nr 2018/31/B/HS5/02233.

Bibliografia

- Baładynowicz A. (2010). 'Dehumanizacja kary pozbawienia wolności' [Dehumanization of the penalty of imprisonment]. W S. Przybyliński (red.) *Niebanalny wymiar resocjalizacji penitencjarnej. Heurystyczny wymiar ludzkiej egzystencji* [Unordinary dimension of penitentiary social rehabilitation. Heuristic dimension of human existence]. Toruń: Wydawnictwo Edukacyjne Akapit, s. 11–35.
- Banaszak B. (2012). *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz* [The Constitution of the Republic of Poland. A commentary]. Warszawa: C.H. Beck.
- Barcz J., Górka M. i Wyrozumska A. (2020). *Instytucje i prawo Unii Europejskiej* [Institutions and law of the European Union]. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Barczak K., Palczewska-Komsa M. i Buczkowska-Radlińska J. (2016). 'Fizjologia i patologiczne zmiany zachodzące w zębach i przyzębiu związane z wiekiem' [Physiological and pathological changes in the teeth and periodontal tissues related to age]. *Geriatrics* 10(2), s. 98–104.
- Barczak K., Szmidt M. i Buczkowska-Radlińska J. (2016). 'Funkcjonalność narządu żucia a poczucie depresji po 55. roku życia zamieszkałych w środowisku rodzinnym i w domach pomocy społecznej' [The functionality of masticatory apparatus and the sense of depression in patients over 55 years of age living in a family environment and social care centres]. *Psychiatria Polska* 50(5), s. 1027–1038.
- Barthes R. (1961). 'Pour une psycho-sociologie de l'alimentation contemporaine' [Toward a psychosociology of contemporary food consumption]. *Annales. Economies, Sociétés, Civilisations* 5, s. 977–986.
- Bartoszewicz J. (2012). 'Wolność myśli, sumienia i wyznania w Polsce w świetle orzecznictwa strasburskiego' [Freedom of thought, conscience and religion in Poland in the case law of European Court of Human Rights]. *Polski Rocznik Praw Człowieka i Prawa Humanitarnego* 3, s. 55–72.
- Bogunia L. i Kalisz T. (2010). 'W sprawie interpretacji art. 67 k.k.w. Rozważania o celach wykonywania kary pozbawienia wolności i kierunkach współczesnej polityki penitencjarnej' [On the interpretation of Art. 67 of the Executive Penal Code. Considerations on the goals of imprisonment and the directions of contemporary penitentiary policy]. *Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego* 26, s. 123–136.
- Bosek L. (2008). 'Glosa do wyroku Trybunału Konstytucyjnego z dnia 26 maja 2008 r. (sygn. akt SK 25/07)' [Gloss to the judgment of the Constitutional Tribunal of May 26, 2008 (Act Call No. SK 25/07)]. *Przegląd Sejmowy* 89(6), s. 242–250.
- Bralczyk J. (2008) (red.). *Słownik 100 tysięcy potrzebnych słów* [Dictionary of 100,000 words you need]. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Camplin E. (2017). *Prison Food in America*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.
- Chmielewski K. i Pajak M. (2015). 'Zasada humanitaryzmu w krajowych i międzynarodowych standardach prawa penitencjarnego' [The principle of humanity in international and national standards of penitentiary law]. *Przegląd Prawniczy Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza* 5, s. 55–68.

- Dawidziuk K. (2009). 'Art. 4 Kodeksu karnego wykonawczego w świetle ratyfikowanych przez Polskę umów międzynarodowych' [Art. 4 of the Executive Penal Code in the light of international agreements ratified by Poland]. W S. Leleńtal i G.B. Szczygieł (red.) *X lat obowiązywania Kodeksu karnego wykonawczego* [X years of the Executive Penal Code]. Białystok: Wydawnictwo Temida 2, s. 343–352.
- Dąbkiewicz K. (2018). *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz* [Executive Penal Code. A commentary]. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Domański H., Karpiński Z., Przybysz D. i Straczuk J. (2015). *Wzory jedzenia a struktura społeczna* [Eating patterns and the social structure]. Warszawa: Wydawnictwo Scholar.
- Dommershausen W. (1995). 'לֶחֶם, *lechem*' [Bread, meal]. W G.J. Botterweck, H. Ringgren i H.-J. Fabry (red.) *Theological Dictionary of the Old Testament. Volume 7*. Grand Rapids MI: William B. Eerdmans Publishing Company, s. 521–529.
- Doroszewski W. (1960) (red.). *Słownik języka polskiego. D-G* [Dictionary of the Polish language. D-G]. Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Doroszewski W. (1965) (red.). *Słownik języka polskiego. Pri-R* [Dictionary of the Polish language. Pri-R]. Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Douglas M. (1999). *Implicit Meanings. Selected Essays in Anthropology*. London, New York: Routledge. Taylor and Francis Group.
- Dubisz S. (2006a) (red.). *Uniwersalny słownik języka polskiego. P-S* [Universal dictionary of the Polish language. P-S]. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Dubisz S. (2006b) (red.). *Uniwersalny słownik języka polskiego. A-J* [Universal dictionary of the Polish language. A-J]. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Dukiet-Nagórska T. (2021). 'Zasady prawa karnego' [Principles of criminal law]. W T. Dukiet-Nagórska i O. Sitarz (red.) *Prawo karne. Wykład akademicki* [Criminal law. An academic lecture]. Warszawa: Wolters Kluwer, s. 67–80.
- Dumanowski J. i Kasprzyk-Chevriaux M. (2018). *Kapłony i szczezuje. Opowieść o zapomnianej kuchni polskiej* [Capons and duck mussels. A story about forgotten Polish cuisine]. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne.
- Earle R. i Phillips C. (2012). 'Digesting men? Ethnicity, gender and food: Perspectives from a "prison ethnography"'. *Theoretical Criminology* 16(2), s. 141–156.
- Einat T. i Davidian M. (2019). "'There is no sincerer love than the love of food" (George Bernard Shaw, 1903): The meaning of food and its uses in prison subculture'. *European Journal of Criminology* 16(2), s. 127–146.
- Fieldhouse P. (1995). *Food and Nutrition. Customs and Culture*. New York: Springer.
- Florczak-Wątor M. (2019). 'Art. 40'. W P. Tuleja (red.) *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz* [The Constitution of the Republic of Poland. A commentary]. Warszawa: Wolters Kluwer, s. 141–145.
- Franków P. (2010). 'Nagrody i kary dyscyplinarne w resocjalizacji skazanych' [Disciplinary awards and punishments in the rehabilitation of convicts]. *Przegląd Więziennictwa Polskiego* 66, s. 65–75.

- Gajdus D. i Gronowska B. (1998). *Europejskie standardy traktowania więźniów (rekonstrukcja standardów oraz ich znaczenie dla polskiego prawa i praktyki penitencjarnej)* [European standards of treatment of prisoners (reconstruction of standards and their significance for Polish penitentiary law and practice)]. Toruń: Wydawnictwo TNOiK.
- Garlicki L. (2010). 'Art. 3'. W L. Garlicki (red.) *Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. Komentarz do art. 1–18. Tom I* [Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. A commentary on art. 1–18. Volume I]. Warszawa: C.H. Beck, s. 96–137.
- Garlicki L. i Wojtyczek K. (2016). 'Art. 31'. W L. Garlicki i M. Zubik (red.) *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz. II. Art. 30–86* [The Constitution of the Republic of Poland. A commentary. II. Art. 30–86]. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, s. 55–100.
- Gawęcki J. i Flaczyk E. (2011). 'Czynniki kulturowe wpływające na sposób żywienia' [Cultural factors influencing the way of nutrition]. W J. Gawęcki i W. Roszkowski (red.) *Żywnienie człowieka a zdrowie publiczne* [Human nutrition and public health]. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 166–180.
- Godderis R. (2006). 'Dining in: The symbolic power of food in prison'. *The Howard Journal* 45(3), s. 255–267.
- Godyla R. (1998). 'System nagród i kar dyscyplinarnych w kodeksie karnym wykonawczym' [The system of awards and disciplinary penalties in the Executive Penal Code]. *Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego* 2, s. 183–194.
- Górniok O. (1982). *Środki oddziaływania penitencjarnego oraz ich funkcjonowanie w zakładach karnych i ośrodkach przystosowania społecznego* [Penitentiary influence measures and their functioning in prisons and social rehabilitation centers]. Katowice: Wydawnictwo UŚ.
- Graaf de K. i Kilty J.M. (2016). 'You are what you eat: Exploring the relationship between women, food, and incarceration'. *Punishment & Society* 18(1), s. 27–46.
- Herling-Grudziński G. (2017). *Inny Świat* [A world apart]. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Hofmann R. i Boldt N. (2005). *Internationaler Bürgerrechtspakt. Kommentar* [International Covenant on Civil and political rights. A commentary]. Baden-Baden: Nomos Verlag.
- Hołda Z. (1988). 'Ochrona godności ludzkiej skazanego w toku odbywania kary pozbawienia wolności' [Protection of the human dignity of a convict while serving a prison sentence]. *Palestra* 7, s. 114–127.
- Hołda Z. (1996). 'Artykuł 10 Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych – kilka uwag' [Article 10 of the Covenant on Civil and Political Rights – a few remarks]. W T. Jasudowicz i C. Mik (red.) *O prawach człowieka. W podwójną rocznicę Paktów. Księga Pamiątkowa w hołdzie Profesor Annie Michalskiej* [On human rights on the double anniversary of the pacts. Memorial Book in tribute to Professor Anna Michalska]. Toruń: Dom Organizatora TNOiK, s. 235–242.

- Hołda Z. (2007). 'Koncepcja wykonywania kary pozbawienia wolności według Kodeksu karnego wykonawczego' [The concept of the execution of the penalty of deprivation of liberty according to the Executive Penal Code]. *Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych* 11(1), s. 133–140.
- Jamroz D. (2015) (red.). *Żywnienie zwierząt i paszoznawstwo. Podstawy szczegółowego żywienia zwierząt. Tom 2* [Animal nutrition and animal feed science. Basics of detailed animal nutrition. Volume 2]. Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Jaraczewski J. (2018). 'Art. 11'. W Z. Kędzia i A. Hernandez-Połczyńska (red.) *Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Socjalnych i Kulturalnych. Komentarz* [International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. A commentary]. Warszawa: C.H. Beck, s. 542–568.
- Jaworska-Wieloch A. i Sitarz O. (2018). 'Prawa osadzonych w praktyce penitencjarnej w świetle ustalonych porządków wewnętrznych jednostek penitencjarnych i ich konfrontacja z orzecznictwem ETPC' [Prisoners' rights in penitentiary practice in the light of the internal orders of penitentiary units and ECHR jurisprudence]. *Archiwum Kryminologii* 40, s. 459–493.
- Jeżewska-Zychowicz M. (2011). 'Czynniki społeczne a żywność i żywienie' [Social factors and food and nutrition]. W J. Gawęcki i W. Roszkowski (red.) *Żywnienie człowieka a zdrowie publiczne* [Human nutrition and public health]. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 181–194.
- Kaczmarek T. (2011). 'Resocjalizacja sprawcy jako cel wymiaru oraz wykonania kary pozbawienia wolności' [Rehabilitation of the perpetrator as the goal of the assessment and execution of the imprisonment sentence]. W T. Kalisz (red.) *Prawo karne wykonawcze w systemie nauk kryminologicznych. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Leszka Boguni* [Executive penal law in the system of criminological sciences. Executive criminal law in the system of criminological sciences. A commemorative book in honor of Professor Leszek Bogunia]. Wrocław: Wydawnictwo UWr, s. 81–91.
- Kalisz T. (2000). 'Cele wykonywania kary pozbawienia wolności' [Purposes of the execution of the penalty of deprivation of liberty]. *Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego* 6, s. 197–227.
- Kalisz T. i Kwieciński A. (2013). 'Cele izolacji penitencjarnej w perspektywie odrzucenia idei przymusowej resocjalizacji' [The aim of penitentiary isolation from the perspective of rejecting the idea of compulsory rehabilitation]. *Acta Universitatis Wratislaviensis* 39, s. 117–129.
- Knychalska-Karwan Z. (2009). *Stomatologia wieku podeszłego* [Elderly dentistry]. Lublin: Wydawnictwo Czelej.
- Kopczyńska E. (2021). *Jedzenie i inne rzeczy. Antropologia zmiany w systemach żywnościowych* [Food and other things. The anthropology of change in food systems]. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Korzycka M. i Wojciechowski P. (2017). *System prawa żywnościowego* [Food law system]. Warszawa: Wolters Kluwer.

- Królikowski M. i Szczucki K. (2016a). 'Art. 40'. W M. Safjan i L. Bosek (red.) *Konstytucja RP. Tom I. Komentarz do art. 1–86* [Constitution of the Republic of Poland. Volume I. A commentary on art. 1–86.]. Warszawa: C.H. Beck, s. 974–990.
- Królikowski M. i Szczucki K. (2016b). 'Art. 41'. W M. Safjan i L. Bosek (red.) *Konstytucja RP. Tom I. Komentarz do art. 1–86* [Constitution of the Republic of Poland. Volume I. A commentary on art. 1–86.]. Warszawa: C.H. Beck, s. 990–1006.
- Kwieciński A. (2013). 'Prawne i aksjologiczne założenia systemu odpowiedzialności dyscyplinarnej skazanych. Refleksje na tle art. 142 KKW' [Legal and axiological assumptions of the system of disciplinary liability of convicts. Reflections on the background of art. 142 of the Executive Penal Code]. W I. Sepioło (red.) *Nullum crimen sine lege*. Warszawa: C.H. Beck, s. 409–420.
- Lachowski J. (2021a). 'Art. 67'. W J. Lachowski (red.) *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz* [Executive Penal Code. A commentary.]. Warszawa: C.H. Beck, s. 356–360.
- Lachowski J. (2021b). 'Art. 4'. W J. Lachowski (red.) *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz* [Executive Penal Code. A commentary.]. Warszawa: C.H. Beck, s. 26–32.
- Lasocik Z. (2006). 'Teoria i praktyka penitencjarna a perspektywy systemu więziennego' [Penitentiary theory and practice and the prospects of the prison system]. W H. Machel i M. Paliwoda, M. Spryszyńska (red.) *Wykonywanie kary pozbawienia wolności w Polsce – w poszukiwaniu skuteczności* [Execution of the imprisonment sentence in Poland – in search of effectiveness]. Gdańsk: Wydawnictwo UG, s. 29–39.
- Lelental S. (1992). *Wykonywanie kary pozbawienia wolności w zakładach karnych dla recydywistów* [Execution of imprisonment in prisons for recidivists]. Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Lelental S. (2010). 'Cel wykonywania kary pozbawienia wolności oraz warunki i środki jego realizacji w świetle art. 67 k.k.w.' [The purpose of the execution of the penalty of deprivation of liberty as well as the conditions and means of its implementation in the light of Art. 67 of the Executive Penal Code]. W V. Konarska-Wrzošek, J. Lachowski i J. Wójcikiewicz (red.) *Węzłowe problemy prawa karnego, kryminologii i polityki kryminalnej. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Andrzejowi Markowi* [Key problems of criminal law, criminology and criminal policy. A commemorative book offered to Professor Andrzej Marek]. Warszawa: Wolters Kluwer, s. 863–872.
- Lelental S. (2020). *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz* [Executive Penal Code. A commentary.]. Warszawa: C.H. Beck.
- Lévi-Strauss C. (1965). 'Le triangle culinaire' [The culinary triangle]. *L'Arc* 26, s. 19–29.
- Machel M. (2003). *Więzienie jako instytucja karna i resocjalizacyjna* [Prison as a penal and rehabilitation institution]. Gdańsk: Wydawnictwo Arche.
- Maio G.R., Haddock G. i Verplanken B. (2018). *The Psychology of Attitudes and Attitude Change*. London: SAGE.
- Mannheim K. (1951). *Freedom, Power and Democratic Planning*. New York: Routledge.

- Migdał J. (2008). 'Perspektywa kary pozbawienia wolności w polskim systemie penitencjarnym' [The perspective of the penalty of imprisonment in the Polish penitentiary system]. *Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych* 12(1), s. 267–280.
- Migdał J. (2011). 'Resocjalizacja czy integracja – wykonywanie kary pozbawienia wolności w świetle Europejskich Reguł Więziennych z 2006 r.' [Rehabilitation or integration – execution of the penalty of deprivation of liberty in the light of the European Prison Rules of 2006]. W B. Stańdo-Kawecka i K. Krajewski (red.) *Problemy penologii i praw człowieka na początku XXI stulecia. Księga poświęcona pamięci Profesora Zbigniewa Hołdy* [Penology and human rights problems at the beginning of the 21st century. Book dedicated to the memory of Professor Zbigniew Hołda]. Warszawa: Wolters Kluwer, s. 435–452.
- Mrozek K. (2018). 'Reguły Nelsona Mandeli' [Nelson Mandela Rules]. *Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego* 48, s. 169–182.
- Niełaczna M. i Klaus W. (2008). 'Wykonywanie przez polskie władze zaleceń europejskiego komitetu do spraw zapobiegania torturom oraz niehumanemu lub poniżającemu traktowaniu albo karaniu (CPT). Raport z badań' [Implementation by the Polish authorities of the recommendations of the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT). Research report]. W W. Klaus i M. Niełaczna (red.) *Przestrzeganie praw osób pozbawionych wolności. O monitorowaniu jednostek penitencjarnych* [Respecting the rights of persons deprived of liberty. On monitoring penitentiary units]. Warszawa: Stowarzyszenie Interwencji Prawnej, s. 135–200.
- Nowacki W. (2018). 'Krótka, a jakże bogata historia ziemniaka w Polsce po II wojnie światowej' [Short but rich history of potato in Poland after World War II]. W J. Nowosielska-Sobel, G. Strauchold i R. Nowakowski (red.) *„Jabłka zaś ziemne, a po terazniejszymu kartofle”. Znaczenie ziemniaka w Europie i na ziemiach polskich ze szczególnym uwzględnieniem Dolnego Śląska w kontekście historii i teraźniejszości* [„Earth apples, and now potatoes”: The significance of the potato in Europe and in Poland, with particular emphasis on Lower Silesia in the context of history and the present]. Kraków: Księgarnia Akademicka, s. 35–56.
- Nowicki M.A. (2021). *Wokół Konwencji Europejskiej. Komentarz do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka* [Around the European Convention. A commentary on the European Convention on Human Rights]. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Ogden J. (2010). *The Psychology of Eating. From Healthy to Disordered Behavior*. Malden MA: Wiley-Blackwell.
- Pawela S. (1999). *Kodeks karny wykonawczy. Praktyczny komentarz z indeksem* [Executive Penal Code. Practical commentary with the index]. Warszawa: Wydawnictwo Zrzeszenia Prawników Polskich.
- Pizarro J.M. i Narag R.E. (2008). 'Supermax prisons. What we know, what we do not know, and where we are goin'. *The Prison Journal* 88(1), s. 23–42.

- Płatek M. (2007). 'Zadania polskiej polityki penitencjarnej w świetle Europejskich Reguł Więziennych' [Tasks of the Polish penitentiary policy in the light of the European Prison Rules]. *Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych* 11(1), s. 261–281.
- Płatek M. (2009). 'Wybrane zasady i instytucje Kodeksu karnego wykonawczego z 1997 roku w świetle Europejskich Reguł Więziennych z 11 stycznia 2006 r.' [Selected principles and institutions of the 1997 Executive Penal Code in the light of the European Prison Rules of January 11, 2006]. W S. Leleńtal i G.B. Szczygieł (red.) *X lat obowiązywania Kodeksu karnego wykonawczego* [X years of the Executive Penal Code]. Białystok: Wydawnictwo Temida 2, s. 105–128.
- Płatek M. (2013). 'Istota i znaczenie Europejskich Reguł Więziennych (ERW–2006) z perspektywy pracy funkcjonariuszy więziennych' [The essence and significance of the European Prison Rules (EPR–2006) from the perspective of prison officers' work]. W A. Rzepliński, I. Rzeplińska, M. Niełacna i P. Wiktorska (red.) *Pozbawienie wolności – funkcje i koszty. Księga Jubileuszowa Profesora Teodora Szymanowskiego* [Deprivation of liberty – functions and costs. Jubilee book of Professor Teodor Szymanowski]. Warszawa: Wolters Kluwer, s. 822–855.
- Pławski S. (1968). *Prawo penitencjarne* [Penitentiary law]. Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Poklewska-Kozieł K. (1986). 'Prawa osób pozbawionych wolności (skazanych i tymczasowo aresztowanych)' [The rights of persons deprived of liberty]. *Studia Prawnicze* 1–2, s. 161–198.
- Popławski H. (1984). *Prawo penitencjarne* [Penitentiary law]. Gdańsk: Wydawnictwo UG.
- Porowski M. (1992). 'Ludzkie prawa więźniów' [Prisoners' human rights]. *Ethos* 17(1), s. 164–178.
- Postulski K. (2013). 'Wykonalność orzeczeń karnych w aspekcie zasady humanitaryzmu i poszanowania godności ludzkiej skazanego' [Enforcement of criminal courts judgements of guilty in light of the principles of humanity and human dignity of convicts]. *Palestra* 11–12, s. 155–167.
- Postulski K. (2017). *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz* [Executive Penal Code. A commentary]. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Puhl R.M. i Schwartz M.B. (2003). 'If you are good you can have a cookie: The link between childhood food rules and adult eating behavior'. *Eating Behaviors* 4(3), s. 283–293.
- Radzinowicz L. (1936). 'Zagadnienie kar dyscyplinarnych w nowoczesnym ustroju więziennym' [The problem of disciplinary punishments in the organization of modern penitentiary]. *Przegląd Więziennictwa Polskiego* 1(1) s. 19–44.
- Reid M. (2015). 'The culture of mass incarceration: Why "locking them up and throwing away the key" isn't a humane or workable solution for society, and how prison conditions and diet can be improved'. *University of Maryland Law Journal of Race, Religion, Gender and Class* 15(2), s. 251–292.

- Rożdżeński W. (2019). ‘Niewłaściwe wyżywienie jako podstawa odpowiedzialności podmiotu leczniczego’ [Improper nutrition as a basis of responsibility of a medical entity]. *Przegląd Prawa Medycznego* (2)2, s. 71–98.
- Rzepkowska A. (2010). ‘Zrobić coś z niczego. O sposobach odżywiania w warunkach zesłania do ZSRR’ [To make something out of nothing. About nutrition in the reality of deportation to the Soviet Union]. W R. Stolińska i A. Drożdż (red.) *Historie kuchenne. Rola i znaczenie pożywienia w kulturze* [History of the cuisine. The role and importance of food in culture]. Cieszyn, Katowice: Wydawnictwo UŚ, s. 86–98.
- Sarnecki P. (2016). ‘Art. 40’. W L. Garlicki i M. Zubik (red.) *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz. II. Art. 30–86* [The Constitution of the Republic of Poland. A commentary. II. Art. 30–86]. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, s. 207–210.
- Satter E. (2007). ‘Hierarchy of food needs’. *Journal of Nutrition Education & Behavior (Supplement)* 39(5), s. 187–188.
- Schabas W.A. (2015). *The European Convention on Human Rights. A Commentary*. Oxford: Oxford University Press.
- Sexton L. (2015). ‘Penal subjectivities: Developing a theoretical framework for penal consciousness’. *Punishment & Society* 17(1), s. 114–136.
- Simanovic T. i Gosev M. (2019). ‘Is food more than a means of survival? An overview of the Balkan prison systems’. *Appetite* 143, s. 1–10.
- Sitarz O. i Jaworska-Wieloch A. (2017). ‘Prawo do praktyk religijnych osób osadzonych w areszcie śledczym i odbywających karę pozbawienia wolności w teorii i praktyce penitencjarnej’ [The right of inmates of remand prisons and penitentiary facilities to religious observance in penitentiary theory and practice]. *Archiwum Kryminologii* 39, s. 117–148.
- Sitarz O., Jaworska-Wieloch A. i Hanc J. (2022). Obowiązek zgolenia brody? (Nie) uzasadnione naruszenie wolności uzewnętrzniania religii przez osoby pozbawione wolności (rozważania na tle wyroku Sądu Apelacyjnego w Krakowie z dnia 24 kwietnia 2018 r., I ACa 1217/17) [Obligation to shave the beard – (Un) justified violation of the freedom to manifest religion by persons deprived of liberty (considerations in the light of the Judgment of the Court of Appeal in Kraków of 24th April 2018, I ACa 1217/17)]. *Forum Prawnicze* 1(69), s. 29–54.
- Smoyer A.B. i Lopes G. (2017). ‘Hungry on the inside: Prison food as concrete and symbolic punishment in a women’s prison’. *Punishment & Society* 19(2), s. 240–255.
- Sobczak W. (2012). ‘Art. 7’. W R. Wieruszewski (red.) *Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich (Osobistych) i Politycznych. Komentarz* [International Covenant on Civil (Personal) and Political Rights. A commentary]. Warszawa: Wolters Kluwer, s. 168–195.
- Sobecki T. (2021). *Prawa więźniów w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej. Analiza konstytucyjnoprawna* [Prisoners’ rights in the United States of America. Constitutional and legal analysis]. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.

- Spanos A.J. (2014). 'The eighth amendment and nutraloaf: A recipe for disaster'. *Journal of Contemporary Health Law and Policy* 30(1), s. 222–248.
- Srogosz T. (2020). 'Prawo do (odpowiedniej) żywności w prawie międzynarodowym publicznym' [The right to (adequate) food in international public law]. W I. Kraśnicka (red.) *Prawo międzynarodowe. Teoria i praktyka* [International public law. Theory and practice]. Warszawa: C.H. Beck, s. 193–205.
- Stańdo-Kawecka B. (2007). 'Cele wykonywania kary pozbawienia wolności w krajach europejskich' [Purposes of the execution of the imprisonment sentence in European countries]. *Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych* 11(1), s. 295–312.
- Stańdo-Kawecka B. (2020). *Polityka karna i penitencjarna między punitywizmem i menedżeryzmem* [Penal and penitentiary policy between punitivism and managerialism]. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Stępień J. (1979) (red.). *Listy do Tesaloniczan i Pasterskie. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz* [Letters to the Thessalonians and Pastoral Letters. Introduction, translation from the original and commentary]. Poznań-Warszawa: Pallottinum.
- Szczepaniak P. (2008). 'Oddziaływania penitencjarne na więźniów w świetle współczesnej pedagogiki i penitencjarystyki' [Penal influences on prisoners in the light of contemporary pedagogics and penal studies]. W Z. Jasiński, A. Kurek i D. Widelak (red.) *W dziewięćdziesięciolecie polskiego więziennictwa. Księga jubileuszowa* [In the ninetieth anniversary of the Polish prison system. Jubilee book]. Opole: Wydawnictwo UO, s. 151–188.
- Szczygieł G.B. (2002). *Společná readaptacja skazanych w polskim systemie penitencjarnym* [Social readaptation of prisoners in the Polish penitentiary system]. Białystok: Wydawnictwo Temida 2.
- Szczygieł G.B. (2009). 'Zasada poszanowania godności skazanego a przełudnienie zakładów karnych' [The principle of respect for the dignity of the convict and overcrowding of prisons]. W S. Lelental i G.B. Szczygieł (red.) *X lat obowiązywania Kodeksu karnego wykonawczego* [X years of the Executive Penal Code]. Białystok: Wydawnictwo Temida 2, s. 135–146.
- Szczygieł G.B. (2014). 'Postępowanie dyscyplinarne w Kodeksie karnym wykonawczym a Europejskie Reguły Więzienne z 2006 r.' [Disciplinary procedures in the Penal Executive Code in the light of the 2006 European Prison Rules]. *Białostockie Studia Prawnicze* 15, s. 211–224.
- Szojda D. (2009). 'Drugi list do Tesaloniczan. Komentarz' [Second epistle to the Thessalonians. A commentary]. W M. Peter i M. Wolniewicz (red.) *Biblia. Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu* [The Holy Bible. Old Testament and New Testament]. Warszawa: Wydawnictwo Święty Wojciech, s. 431–436.
- Szulc T. (2016) (red.). *Hodowla zwierząt* [Animal breeding]. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego.
- Szwejkowska M.M. (2019). *System kar dyscyplinarnych wobec osadzonych odbywających karę pozbawienia wolności* [System of disciplinary penalties for inmates serving a sentence of imprisonment]. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.

- Szydło M. (2016). 'Art. 31'. W M. Safjan i L. Bosek (red.) *Konstytucja RP. Tom I. Komentarz do art. 1–86* [Constitution of the Republic of Poland. Volume I. A commentary on art. 1–86]. Warszawa: C.H. Beck, s. 751–818.
- Szymanowski T. (1968). 'Sposób i warunki odbywania kary pozbawienia wolności w świetle opinii więźniów młodocianych w Polsce' [The manner and conditions of serving the sentence of imprisonment in the light of the opinion of juvenile prisoners in Poland]. *Studia Socjologiczne* 3–4, s. 345–363.
- Szymanowski T. (1995). 'Międzynarodowe standardy wykonywania kary pozbawienia wolności i ich respektowanie w polskim systemie penitencjarnym' [International standards of the execution of the penalty of deprivation of liberty and their respect in the Polish penitentiary system]. *Przegląd Więziennictwa Polskiego* 50, s. 5–30.
- Szymanowski T. (2006). 'Godność sprawcy przestępstwa w nowym prawie karnym' [The dignity of the offender in the new criminal law]. *Przegląd Więziennictwa Polskiego* 10, s. 29–34.
- Szymanowski T. (2017). *Prawo karne wykonawcze z elementami polityki karnej i penitencjarnej* [Executive penal law with elements of penal and penitentiary policy]. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Szymanowski T. (2019). 'Problemy więziennictwa w Polsce współczesnej' [The problems of the prison system in contemporary Poland]. W W. Klaus, D. Woźniakowska-Fajst, P. Wiktorska i K. Buczkowski (red.) *Po co nam kryminologia? Księga jubileuszowa Profesora Ireny Rzeplińskiej* [Why do we need criminology? Jubilee book of Professor Irena Rzeplińska]. Warszawa: Wydawnictwo INP PAN, s. 481–490.
- Szymanowski T. i Górski J. (1982). *Wykonywanie kary pozbawienia wolności w świetle wyników badań* [Execution of imprisonment in the light of research results]. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.
- Szymanowski T. i Świda Z. (1998). *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz* [Executive Penal Code. A commentary]. Warszawa: Wydawnictwo Librata.
- Szymczak M. (1992a) (red.). *Słownik języka polskiego. L–P* [Dictionary of the Polish language. L–P]. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Szymczak M. (1992b) (red.). *Słownik języka polskiego. A–K* [Dictionary of the Polish language. A–K]. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Śliwowski J. (1976). 'Tymczasowy regulamin wykonywania kary pozbawienia wolności i jej ocena' [Temporary regulations on the execution of the penalty of imprisonment and its assessment]. *Państwo i Prawo* 10, s. 34–51.
- Śliwowski J. (1980). 'O potrzebie nowych regulaminów penitencjarnych' [About the need for new penitentiary regulations]. *Państwo i Prawo* 2, s. 72–85.
- Śniadach O. (2017). 'Czy potrzebujemy prawa do żywności?' [Do we need the right to food?]. *Gdańskie Studia Prawnicze* 38, s. 279–288.
- Śniadach O. (2020). 'Prawa człowieka a bezpieczeństwo żywnościowe jako cel Agendy 2030' [Human rights and food security as a goal of the 2030 Agenda]. W D. Bieńkowska i R. Kozłowski (red.) *Prawa człowieka i zrównoważony*

- rozwój. *Konwergencja czy dywergencja idei i polityki* [Human rights and sustainability. Convergence or divergence of ideas and policy]. Warszawa: C.H. Beck, s. 161–171.
- Testoni I., Marrella F., Biancalani G., Cottone P., Alemanno F., Mamo D. i Grassi L. (2020). 'The value of dignity in prison: A qualitative study with life convicts'. *Behavioral Sciences* 10(6), s. 1–11.
- Theroux A. (2017). *Einstein's Beets. An Examination of Food Phobias*. Seattle WA: Fantagraphics Books.
- Tischner J. (1982). *Etyka Solidarności* [Ethics of Solidarity]. Paryż: Spotkania.
- Tomporek A. (2009). 'Humanitaryzm w postępowaniu wykonawczym' [Humanitarianism in the executive penal proceedings]. W S. Lelental i G.B. Szczygieł (red.) *X lat obowiązywania Kodeksu karnego wykonawczego* [X years of the Executive Penal Code]. Białystok: Wydawnictwo Temida 2, s. 295–321.
- Tuleja P. (2019). 'Art. 31'. W P. Tuleja (red.) *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz* [The Constitution of the Republic of Poland. A commentary]. Warszawa: Wolters Kluwer, s. 114–119.
- Vanhouche A.-S. (2015). 'Acceptance or refusal of convenience food in present-day prison'. *Appetite* 94, s. 47–53.
- Vanhouche A.-S. (2019). 'Food trust in low trust environments. Negotiating food trust in belgian prisons'. *Appetite* 142, s. 1–8.
- Walczak S. (1992). *Postępowanie ze skazanymi w polskim systemie penitencjarnym* [Proceedings with convicts in the Polish penitentiary system]. Warszawa: Wydawnictwo UW.
- Walker A. (2005). 'In the absence of food. A case of rhythmic loss and spoiled identity for patients with percutaneous endoscopic gastronomy feeding tubes'. *Food Culture and Society* 8(2), s. 161–180.
- Wojtyczek K. (1999). 'Zasada proporcjonalności jako granica prawa karania' [The principle of proportionality as the limit of the law of punishment]. *Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych* 3(2), s. 33–51.
- Wołowicz M. (1988). 'Nagrody i środki dyscyplinarne' [Awards and disciplinary penalties]. W P. Wierzbicki (red.) *Rozwój penitencjarystyki w PRL. Wybrane problemy* [The development of penitentiary in the Polish People's Republic. Selected problems]. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, s. 464–493.
- Wójcik A. (2007). 'O karaniu i nagradzaniu' [About punishing and rewarding]. *Forum Penitencjarne* 10(8), s. 11.
- Wróbel-Chmiel A. (2017). 'Nagrody i kary dyscyplinarne w praktyce penitencjarnej, a poczucie sensu życia więźniów długoterminowych' [Awards and penalties in penitentiary practice and a sense of meaning of life convicts sentenced for a long-term penalty]. *Przegląd Więziennictwa Polskiego* 97, s. 19–38.
- Wzorek D.J. (2019). 'Po co nam więzienie? Analiza antynaturalistycznej myśli penologicznej w perspektywie praw człowieka' [Why do we need prison? Analysis of anti-naturalistic penological thought from the perspective of human rights]. W A. Nawój-Śleszyński i A. Leszczyńska (red.) *Współczesne problemy i perspek-*

- tywy więziennictwa [Contemporary problems and perspectives of the prison system]. Łódź: Wydawnictwo UŁ, s. 267–276.
- Zgoliński I. (2021a). ‘Art. 143’. W J. Lachowski (red.) *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz* [Executive Penal Code. A commentary]. Warszawa: C.H. Beck, s. 552–554.
- Zgoliński I. (2021b). ‘Art. 145’. W J. Lachowski (red.) *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz* [Executive Penal Code. A commentary]. Warszawa: C.H. Beck, s. 556–561.
- Ziegler J., Golay C., Mahon C. i Way S.-A. (2011). *The Fight for the Right to Food. Lessons Learned*. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan.

Akty prawne i dokumenty międzynarodowe

- Dekret Naczelnika Państwa z dnia 8 lutego 1919 r. w sprawie tymczasowych przepisów więziennych, Dz.P.P.P. z 119 r. Nr 15, poz. 202 [Decree of the Chief of State of February 8, 1919 on temporary prison regulations, Journal of Laws of the Polish State of 1919 No. 15, item 202].
- Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z dnia 4 listopada 1950 r., Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284 [Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of November 4, 1950, Journal of Laws of 1993 No. 61, item 284].
- Europejska Konwencja o zapobieganiu torturom oraz niehumanemu lub poniżającemu traktowaniu albo karaniu z 26 listopada 1989 r., Dz.U. z 1995 r. Nr 46, poz. 238 [European Convention for the Prevention of Torture, and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment of 26 November 1989, Journal of Laws of 1995 No. 46, item 238].
- Instrukcja w sprawie regulaminu więziennego* (1945). Warszawa: Drukarnia Więzienia Mokotów.
- Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej, Dz.Urz. UE C 83 z 30 marca 2010 r. [Charter of Fundamental Rights of the European Union, Journal of EU C 83 of March 30, 2010].
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 [Constitution of the Republic of Poland of April 2, 1997, Journal of Laws of 1997 No. 78, item. 483].
- Konwencja w sprawie zakazu stosowania tortur oraz innego okrutnego, niehumanego lub poniżającego traktowania lub karania z 10 grudnia 1984 r., Dz.U. z 1989 r. Nr 63, poz. 378 [Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment of December 10, 1984, Journal of Laws of 1989 No. 63, item 378].
- Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych z dnia 16 grudnia 1966 r., Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 169 [International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights of December 16, 1966, Journal of Laws of 1977 No. 38, item 169].

- Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych z 16 grudnia 1966 r., Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167 [International Covenant on Civil and Political Rights of December 16, 1966, Journal of Laws of 1977 No. 38, item 167].
- ONZ (2015). Wzorcowe reguły minimalne Organizacji Narodów Zjednoczonych dotyczące postępowania z więźniami (Reguły Mandeli), rezolucja Narodów Zjednoczonych A/RES/70/175 [United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (the Nelson Mandela Rules), resolution adopted by the General Assembly A/RES/70/175], Bip.brpo.gov.pl. Dostęp online: https://bip.brpo.gov.pl/sites/default/files/Reguly_Mandeli.pdf [11.05.2022].
- Recommendation Rec (2006)2-version of the Committee of Ministers to Member States of the Council of Europe on the European Prison Rules, adopted by the Committee of Ministers on January 11, 2006 at the 952 meeting of the ministers' deputies, revised and supplemented by the Committee of Ministers on July 1, 2020 at the 1380th meeting of the Ministers' Deputies (2006).
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 14 sierpnia 2003 r. w sprawie prowadzenia oddziaływań penitencjarnych w zakładach karnych i aresztach śledczych, Dz.U. z 2013 r., poz. 1067 [Ordinance of the Minister of Justice of August 14, 2003 on penitentiary treatment in prisons and pre-trial detention centers, Journal of Laws of 2003, item 1067].
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 19 lutego 2016 r. w sprawie wyżywienia osadzonych w zakładach karnych i aresztach śledczych, Dz.U. z 2016 r., poz. 302 [Ordinance of the Minister of Justice of February 19, 2016 on feeding inmates in prisons and remand centers, Journal of Laws of 2016, item 302].
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 2 grudnia 2016 r. w sprawie regulaminu organizacyjno-porządkowego wykonywania kary pozbawienia wolności, Dz.U. z 2016 r., poz. 2231 [Ordinance of the Minister of Justice of December 21, 2016 on the organizational and order rules for the execution of the penalty of deprivation of liberty, Journal of Laws of 2016, item 2231].
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 2 września 2003 r. w sprawie określenia wartości dziennej normy żywienia oraz rodzaju diet wydawanych osobom osadzonym w zakładach karnych i aresztach śledczych, Dz.U. z 2003 r. Nr 167, poz. 1633 [Ordinance of the Minister of Justice of September 2, 2003 on the value of the daily food standard and the type of diets issued to prisoners in prisons and pre-trial detention centers, Journal of Laws of 2003 No. 167, item 1633].
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 20 czerwca 1931 r. w sprawie regulaminu więziennego, Dz.U. z 1931 r. Nr 71, poz. 577 [Ordinance of the Minister of Justice of June 20, 1931 on prison regulations, Journal of Laws of 1931 No. 71, item 577].
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 25 sierpnia 2003 r. w sprawie regulaminu organizacyjno-porządkowego wykonywania kary pozbawienia wolności, Dz.U. z 2003 r. Nr 152, poz. 1493 [Ordinance of the Minister of Justice of August 25, 2003 on the organizational and order regulations for the execution of the penalty of deprivation of liberty, Journal of Laws of 2003 No. 152, item 1493].

Ustawa z dnia 19 kwietnia 1969 r. Kodeks karny wykonawczy, Dz.U. z 1969 r. Nr 13, poz. 98 [The Act of April 19, 1969 Executive Penal Code, Journal of Laws of 1969 No. 13, item 98].

Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny wykonawczy, t.j. Dz.U. z 2021 r., poz. 53 [The Act of June 6, 1997 Executive Penal Code, Journal of Laws of 2021, item 53].

Ustawa z dnia 26 lipca 1939 r. o organizacji więziennictwa, Dz.U. z 1939 r. Nr 68, poz. 457 [Act of July 26, 1939 on the organization of the prison system, Journal of Laws of 1939 No. 68, item 457].

Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 19 maja 1981 r. w sprawie zmiany tymczasowego regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności, Dz.U. M.S. z 30 czerwca 1981 r. Nr 2, poz. 11 [Order of the Minister of Justice of May 19, 1981 on changes to the temporary regulations for the execution of the penalty of deprivation of liberty, Journal of Laws of the Ministry of Justice of June 30, 1981 No. 2, item 11].

Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 25 stycznia 1974 r. w sprawie regulamin wykonywania kary pozbawienia wolności, Dz.U. M.S. z dnia 2 marca 1974 r. Nr 2, poz. 6 [Order of the Minister of Justice of January 25, 1974 on the regulations for the execution of the penalty of deprivation of liberty, Journal of Laws of the Ministry of Justice of March 2, 1974 No. 2, item 6].

Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 7 lutego 1966 r. w sprawie regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności, Dz.U. M.S. z dnia 31 marca 1966 r. Nr 2, poz. 12 [Order of the Minister of Justice of February 7, 1966 on the regulations for the execution of the penalty of deprivation of liberty, Journal of Laws of the Ministry of Justice of March 31, 1966 No. 2, item 12].

Zarządzenie Nr 20/2022 Dyrektora Zakładu Karnego w Dębicy z dnia 31 maja 2022 r. w sprawie porządku wewnętrznego w Zakładzie Karnym w Dębicy [Regulation No. 20/2022 of the Director of the Correctional Institution in Dębica of May 21, 2022 on the internal order in the Correctional Institution in Dębica] (2022). Dostęp online: https://bip.sw.gov.pl/SiteCollectionDocuments/ZK_Debica/porzadek.pdf [12.07.2022].

Zarządzenie Nr 28/2021 Dyrektora Zakładu Karnego w Tarnowie-Mościcach z dnia 27 lipca 2021 r. w sprawie porządku wewnętrznego Zakładu Karnego w Tarnowie-Mościcach [Regulation No 28/2021 of the Director of the Correctional Institution in Tarnów-Mościce of July 27, 2021 on the internal order in the Correctional Institution in Tarnów-Mościce] (2021). Dostęp online: https://bip.sw.gov.pl/SiteCollectionDocuments/ZK_Tarnow_Moscice/Zarzadzenie%2028%20PORZADEK%20WEWNĘTRZNY.pdf [12.07.2022].

Zarządzenie Nr 3/2017 Dyrektora Zakładu Karnego w Herbach z dnia 12 stycznia 2017 r. w sprawie porządku wewnętrznego w Zakładzie Karnym w Herbach [Regulation No. 3/2017 of the Director of the Correctional Institution in Herby of January 12, 2017 on the internal order in the Correctional Institution in Herby] (2017). Dostęp online: https://bip.sw.gov.pl/SiteCollectionDocuments/ZK_Herby/Porzadek_wewnetrzny.pdf [12.07.2022].

- Zarządzenie Nr 31/2018 Dyrektora Zakładu Karnego w Pińczowie z dnia 23 maja 2018 r. w sprawie ustalenia porządku wewnętrznego dla oddziału typu otwartego w Zakładzie Karnym w Pińczowie [Regulation No 31/2018 of the Director of the Correctional Institution in Pińczów of May 26, 2018 on the internal order for an open-type unit in the Correctional Institution in Pińczów]. Dostęp online: https://bip.sw.gov.pl/SiteCollectionDocuments/ZK_Pinczow/Porzadek%20-%20otwarty,%20tekst%20jednolity.pdf [12.07.2022].
- Zarządzenie Nr 37/2018 Dyrektora Zakładu Karnego w Gorzowie Wielkopolskim z dnia 3 października 2018 r. w sprawie porządku wewnętrznego w oddziale dla młodocianych i dorosłych odbywających karę pozbawienia wolności po raz pierwszy [Regulation No. 37/2018 of the Director of the Correctional Institution in Gorzów Wielkopolski of October 3, 2018 on the internal order in the Correctional Institution in the unit for juveniles and adults serving a sentence of imprisonment for the first time] (2018). Dostęp online: https://bip.sw.gov.pl/SiteCollectionDocuments/ZK_Gorzow_Wlkp/Porzadek%20wewnetrzny%20ZK.pdf [12.07.2022].
- Zarządzenie Nr 67/2018 Dyrektora Zakładu Karnego Nr 1 we Wrocławiu w z dnia 28 sierpnia 2018 r. w sprawie porządku wewnętrznego [Regulation No 67/2018 of the Director of the Correctional Institution No 1 in Wrocław of August 28, 2018 on the internal order in the Correctional Institution No 1 in Wrocław] (2018). Dostęp online: https://bip.sw.gov.pl/SiteCollectionDocuments/ZK_Wroclaw1/Porzadek_wewnetrzny/zarzadzenie_nr_067-2018_z_28-08-2018_zal-1_porzadek_wewn.pdf [12.07.2022].

Orzecnictwo

- United States Court for the Oregon [USCO] (1990), Law.justia.com. Dostęp online: <https://law.justia.com/cases/federal/district-courts/FSupp/745/623/1612427/> [11.05.2022].
- United States Court of Appeals for the Eleventh Circuit [USCA] (1985), Law.justia.com. Dostęp online: <https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/F2/774/1567/10797/> [11.05.2022].
- United States Court of Appeals for the Ninth Circuit [USCA] (1989), Law.justia.com. Dostęp online: <https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/F2/876/896/67832/> [11.05.2022].
- United States Court of Appeals for the Ninth Circuit [USCA] (1993), Law.justia.com. Dostęp online: <https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/F3/12/1444/528315/> [11.05.2022].
- United States Court of Appeals for the Seventh Circuit [USCA] (2012), Law.justia.com. Dostęp online: <https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/ca7/11-2811/11-2811-2012-03-27.html> [11.05.2022].
- United States Court of Appeals for the Sixth Circuit [USCA] (2002), Aeale.org. Dostęp online: <https://www.aeale.org/law/2003JBJAN/gvg.html> [11.05.2022].
- United States Supreme Court [USSC] (1974), Supreme.justia.com. Dostęp online: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/418/539/> [11.05.2022].

- United States Supreme Court [USSC] (1978), Supreme.justia.com. Dostęp online: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/437/678/#T7> [11.05.2022].
- United States Supreme Court [USSC] (1981), Supreme.Justia.com. Dostęp online: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/452/337/#369> [11.05.2022].
- Wyrok Sądu Apelacyjnego w Szczecinie z dnia 5 listopada 2015 r. I ACa 553/15 [553/15] [Judgenemt of the Court of Appeal in Szczecin of November 5, 2015, 553/15] (2015). LEX no. 2009612.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 31 marca 2015 r., U 6/14 [6/14] [Judgment of the Constitutional Tribunal of March 31, 2015, 6/14] (2015). LEX no. 1661665
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 26 maja 2008 r., SK 25/07 [25/07] [Judgment of the Constitutional Tribunal of May 26, 2008, 25/07] (2008). LEX no. 380071.

Źródła internetowe

- BuzzFeedVideo (2015). *Is this Prison Food Cruel and Unusual?*, Youtube.com. Dostęp online: <https://www.youtube.com/watch?v=1bei7vlf56w> [11.05.2022].
- Cho E.M. (2019a). *NUTRALOAF –Disciplinary Loaf – Prison Punishment Food – Recipe #1: Illinois*, Youtube.com. Dostęp online: <https://www.youtube.com/watch?v=pXus8Zeou7I> [11.05.2022].
- Cho E.M. (2019b). *NUTRALOAF Disciplinary Loaf – Prison Punishment Food – Recipe #2: Ohio*, Youtube.com. Dostęp online: <https://www.youtube.com/watch?v=SwB0TbFhrCM> [11.05.2022].
- Ciszak P. (2021). *Więźniowie kosztują budżet miliardy rocznie. Ma być taniej, bo więcej osadzonych dostanie bransoletę* [Prisoners cost the budget billions a year. It will be cheaper because more prisoners will get the bracelet], Money.pl. Dostęp online: <https://www.money.pl/gospodarka/wiezniowie-kosztuja-budzet-miliardy-rocznie-ma-byc-taniej-bo-wiecej-osadzonych-dostanie-bransolete-6700836201901024a.html> [22.07.2022].
- Cunningham B. (b.d.). *Last Meals. The Choice of the Final Meal Contains a Curious Paradox: Why Mark the End of a Life with the Stuff that Fuels it?*, Laphamsquarterly.org. Dostęp online: <https://www.laphamsquarterly.org/death/last-meals> [11.05.2022].
- Maricopa County Sheriff's Office [MCSO] (2010). *Baby Gabriel Mother Elizabeth Johnson Becomes a Management Issue in Jail*, Web.archive.org. Dostęp online: https://web.archive.org/web/20100612214028/http://mcso.org/include/pr_pdf/Elizabeth%20Johnson%20%20News%20Release.pdf [11.05.2022].
- McKinley J. (2015). *New York Prisons Take an Unsavory Punishment Off the Table*. The New York Times. Dostęp online: <https://www.nytimes.com/2015/12/18/nyregion/new-york-prisons-take-an-unsavory-punishment-off-the-table.html> [11.05.2022].
- Najwyższa Izba Kontroli [NIK] (2019). *Życie po więzieniu* [Life after prison], Nik.gov.pl. Dostęp online: <https://www.nik.gov.pl/aktualnosci/pomoc-spoeczna-dla-bylych-osadzonych.html> [22.07.2022].

- Potulice (b.d.). *Dokumenty zbioru witryn – Zakład Karny Potulice* [Site collection documents – Correctional Facility Potulice], Bip.sw.gov.pl. Dostęp online: <https://www.bip.sw.gov.pl/SiteCollectionDocuments/Forms/AllItems.aspx?RootFolder=%2FSiteCollectionDocuments%2FZK%5FPotulice> [11.05.2022].
- Starzewski Ł. (2019). *Wydawanie posiłków więźniom przez okienko w drzwiach celi narusza ich godność* [Dishing out meals to prisoners through the window in the cell door violates their dignity], Bip.brpo.gov.pl. Dostęp online: <https://bip.brpo.gov.pl/pl/content/rpo-wydawanie-posilkow-wiezniom-przez-okienko-w-drzwiach-celi-narusza-ich-godnosc> [22.07.2022].
- Starzewski Ł. (2020). *Służba Więzienna: wydawanie posiłków przez okienko w drzwiach celi – uzasadnione względami bezpieczeństwa* [Prison Service: Dishing out meals through the cell door – justified for security reasons], Bip.brpo.gov.pl. Dostęp online: <https://bip.brpo.gov.pl/pl/content/odpowiedz-dla-rpo-wydawanie-posilkow-przez-okienko-w-drzwiach-celi-zasadne> [22.07.2022].
- Starzewski Ł. (2022). *Więźniowie mają prawo do diet wegetariańskiej czy religijnych. Wystąpienie RPO do Służby Więziennej* [Prisoners are entitled to a vegetarian or religious diet. The Ombudsman's speech to the Prison Service], Bip.brpo.gov.pl. Dostęp online: <https://bip.brpo.gov.pl/pl/content/rpo-sw-wiezniowie-diety-wegetarianska-religijne> [22.07.2022].
- United States Court for the Oregon [USCO] (1990), Law.justia.com. Dostęp online: <https://law.justia.com/cases/federal/district-courts/FSupp/745/623/1612427/> [11.05.2022].
- United States Court of Appeals for the Eleventh Circuit [USCA] (1985), Law.justia.com. Dostęp online: <https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/F2/774/1567/10797/> [11.05.2022].
- United States Court of Appeals for the Ninth Circuit [USCA] (1989), Law.justia.com. Dostęp online: <https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/F2/876/896/67832/> [11.05.2022].
- United States Court of Appeals for the Ninth Circuit [USCA] (1993), Law.justia.com. Dostęp online: <https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/F3/12/1444/528315/> [11.05.2022].
- United States Court of Appeals for the Seventh Circuit [USCA] (2012), Law.justia.com. Dostęp online: <https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/ca7/11-2811/11-2811-2012-03-27.html> [11.05.2022].
- United States Court of Appeals for the Sixth Circuit [USCA] (2002), Aeel.org. Dostęp online: <https://www.aeel.org/law/2003JBAN/gvg.html> [11.05.2022].
- United States Supreme Court [USSC] (1974), Supreme.justia.com. Dostęp online: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/418/539/> [11.05.2022].
- United States Supreme Court [USSC] (1978), Supreme.justia.com. Dostęp online: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/437/678/#T7> [11.05.2022].
- United States Supreme Court [USSC] (1981), Supreme.justia.com. Dostęp online: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/452/337/#369> [11.05.2022].

Załącznik – Analiza jadłospisów ZK Potulice

Śniadania i kolacje

Rodzaj posiłku	Jadłospis P1 – bez potraw krwistych i podrobowych 214 jadłospisów z różnych miesięcy.	Jadłospis Pw – bez mięsa z rybami; 24 jadłospisy (09–18.01; 01–06.09; 24–31.08. 2020 r.).	Jadłospis Tp1 9 jadłospisów z różnych miesięcy.
Śniadanie	<p><u>elementy stałe:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - chleb - margaryna - herbata <p><u>oraz jedna z poniższych pozycji:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - kielbasa mortadela - kielbasa zwyczajna - kielbasa studencka - kielbasa biała - kielbasa biała oraz chrzan tarty (Poniedziałek Wielkanocny) - szynka tyrolska - „parówkowa” - „jarmarczna” - „podwawelska” - wędzonka prasowana - wędzonka prasowana oraz marmolada - pieczeń domowa - lanszmit - szprot w pomidorach - szprot w oleju - chudy twaróg - jajko gotowane na twardo oraz dżem - jajko gotowane na twardo oraz marmolada - jajko gotowane na miękko, dżem, placek drożdżowy (Wielkanoc) - 2 jajka gotowane na twardo oraz marmolada - ser topiony oraz dżem 	<p><u>elementy stałe:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - chleb - margaryna - herbata (z cukrem albo bez) <p><u>oraz jedna z poniższych pozycji:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - twaróg chudy - ser żółty i marmolada - ser topiony i marmolada - ser fromage - jajko gotowane na twardo i marmolada albo dżem - paprykarz - sałatka rybna <p>* jeden raz pojawił się:</p> <ul style="list-style-type: none"> - dżem oraz herbata bez cukru 	<p><u>elementy stałe:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - chleb - margaryna - woda mineralna <p><u>oraz jedna z poniższych pozycji:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - jabłka i marmolada - jabłka i dżem - pomidor i dżem
Kolacja	<p><u>elementy stałe:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - chleb - margaryna - kawa albo kawa z cukrem <p><u>oraz jedna z poniższych pozycji:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - paprykarz - kielbasa mortadela - kielbasa krakowska oraz keczup - kielbasa biała - kielbasa biała oraz mleko - „jarmarczna” - „podwawelska” - parówka - pieczeń domowa - wędzonka prasowana - szprot w pomidorach - twaróg chudy 	<p><u>elementy stałe:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - chleb - margaryna - kawa <p><u>oraz jedna z poniższych pozycji:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - paprykarz - paprykarz i ogórek kiszony - sałatka rybna i ogórek kiszony - szprot w oleju - twaróg chudy - pasta z jajek - płatki owsiane na mleku oraz leczo warzywne z ryżem - płatki owsiane na mleku i pasta z jajek - zupa mleczna z płatkami owsianymi, sałatka makaronowa 	<p><u>elementy stałe:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - chleb - margaryna - woda mineralna <p><u>oraz jedna z poniższych pozycji:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - 2 jajka gotowane na twardo i jabłka - 2 jajka gotowane na twardo i cebula świeża - 2 jajka gotowane na twardo i pomidor - twaróg chudy i jabłka

Kolacja cd.	<ul style="list-style-type: none"> - jajko gotowane na twardo oraz marmolada - ser topiony oraz marmolada albo dżem - zupa mleczna z płatkami owsianymi oraz marmolada - zupa mleczna z płatkami owsianymi oraz kielbasa mortadela - zupa mleczna z kaszką manną oraz dżem - zupa mleczna z kaszką manną oraz kielbasa mortadela - płatki owsiane na mleku oraz ser topiony i dżem - płatki owsiane na mleku oraz parówka - sałatka makaronowa - sałatka jarzynowa - sałatka rybna <u>* w ramach kolacji występowały także dwa odmienne od pozostałych posiłki:</u> - ryż z owocami oraz kawa - makaron z twarogiem oraz kawa z cukrem 	<ul style="list-style-type: none"> - sałatka makaronowa <u>* w ramach kolacji występowały także posiłki odmienne od pozostałych:</u> - zupa mleczna z kaszką manną, soja w warzywach i kasza jęczmienna oraz kawa, - zupa mleczna z kaszką manną oraz zapiekanka ziemniaczana pod beszamelem oraz kawa - makaron z twarogiem oraz kawa z cukrem - soja w warzywach z makaronem i kawa z cukrem 	<ul style="list-style-type: none"> - twaróg chudy i ogórki świeże - twaróg chudy i cebula świeża
------------------------	--	--	--

Obiady

Jadłospis P1

Do II dania podawana jest herbata.

I danie	II danie
<ul style="list-style-type: none"> - zupa krupnik - zupa ogórkowa z ziemniakami - zupa grochowa - zupa fasolowa - zupa ryżowa - zupa pieczarkowa z makaronem - zupa kapuśniak z kapusty białej - zupa kapuśniak z kiszzonej kapusty - zupa rosół z makaronem - zupa pomidorowa z makaronem - zupa barszcz czerwony z makaronem albo bez - zupa barszcz ukraiński zabelany - zupa jarzynowa z makaronem - zupa grysikowa - zupa pejzanka - żurek 	<ul style="list-style-type: none"> - groch po bretońsku z soją, chleb, herbata albo kompot (także w <i>Wielki Piątek</i>) - fasolka po bretońsku z kielbasą, ziemniaki gotowane - kotlet z fasoli w sosie grzybowym, ziemniaki gotowane, surówka z białej albo czerwonej kapusty albo z buraczka i ogórka, albo sałatka szwedzka, albo buraczki, albo mizeria z ogórka świeżego - kotlet ryżowy w sosie pieczeniowym, ziemniaki gotowane, surówka z kiszzonej kapusty - leczo pieczarkowe z kielbasą i makaronem - 2 jajka w sosie musztardowym albo chrzanowym, ziemniaki gotowane, surówka z białej, czerwonej albo kiszzonej kapusty, albo buraczki - sos pomidorowo-warzywno-mięsny, kasza jęczmienna, albo makaron - sos mięsno-warzywny, kasza jęczmienna, buraczki albo surówka z białej albo czerwonej kapusty, albo z buraczka i ogórka, albo buraczki - gulasz à la strogonow z ryżem albo kaszą jęczmienną - kotlet mięsno-ryżowy, ziemniaki gotowane, sos myśliwski, surówka z białej, czerwonej albo kiszzonej kapusty, albo buraczki, albo sałatka szwedzka, albo surówka z ogórka świeżego, albo buraczka i ogórka, albo mizeria ze świeżego ogórka - kotlet mielony wieprzowy w sosie pieczeniowym albo pomidorowym, ziemniaki gotowane albo kasza jęczmienna, surówka z białej albo czerwonej kapusty, albo buraczki, albo sałatka szwedzka

	<ul style="list-style-type: none"> - pulpet gotowany, sos pieczarkowy albo pieczeniowy, ziemniaki gotowane, kasza jęczmienna albo kasza gryczana prażona, surówka z kapusty białej, czerwonej, albo kiszzonej, albo sałatka szwedzka, albo buraczki - zraz wołowy w sosie myśliwskim, ziemniaki gotowane, kapusta biała na słodko-kwaśno (<i>Wielkanoc</i>) - fish-burger, sos grzybowy albo pieczeniowy, ziemniaki gotowane, surówka z czerwonej kapusty - warzywa po chińsku z ryżem - kasza jęczmienna z warzywami
--	--

Jadłospis Pw

Do każdego posiłku podawana była herbata.

I danie	II danie
<ul style="list-style-type: none"> - zupa krupnik - zupa fasolowa - zupa rosół z makaronem - zupa pomidorowa z makaronem - zupa pieczarkowa z makaronem - zupa barszcz czerwony z makaronem - zupa jarzynowa z makaronem - zupa kapuśniak z kapusty białej - zupa kapuśniak z kapusty kiszzonej - zupa grochowa - zupa grysikowa - zupa ryżowa - zupa krupnik - zupa pejzanka 	<ul style="list-style-type: none"> - groch po bretońsku z soją, chleb - kotlety sojowe w sosie pieczeniowym, kasza jęczmienna, surówka czerwonej albo kiszzonej kapusty - soja w warzywach, kasza jęczmienna, buraczki (lub bez) - warzywa po chińsku z ryżem - bigos z soją, ziemniaki gotowane - gulasz à la strogonow z soją i ryżem - sos pomidorowy z soją, kasza jęczmienna - kotlet ryżowy, sos myśliwski albo pieczeniowy, ziemniaki gotowane, surówka z kapusty białej albo kiszzonej, - soja w warzywach z makaronem - kasza jęczmienna z warzywami, buraczki albo mizeria ze świeżego ogórka

Jadłospisy Tp1

Elementy stałe:

- chleb
- margaryna
- woda mineralna niegazowana
- kielbasa mortadela
- kielbasa mortadela i ser topiony
- wędzonka prasowana i 1 jajko gotowane na twardo
- „jarmarczna”
- „parówkowa”